

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

“Azərbaycanda bank sektorunun inkişafının iqtisadi artıma təsiri”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Bağırzadə Səidə Əyyar qızı

BAKİ – 2019

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru i.ü.e.d., dos.Əhmədov Fariz Saleh oğlu

“ “ _____ 2019-cu il

“Azərbaycanda bank sektorunun inkişafının iqtisadi artıma təsiri”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisaslaşmanın şifri və adı: 060403 Maliyyə

İxtisaslaşma: Bank işi

Qrup: 600

Magistrant:

Bağırzadə Səidə Əyyar qızı

Elmi rəhbər:

i.e.d prof. Sadıqov Elnur Məhəmməd oğlu

Proqram rəhbəri:

i.e.n.,dos. Seyfullayev İlqar Zülfüqar oğlu

Kafedra müdiri:

i.e.d.,prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi oğlu

BAKI-2019

The impact of banking sector development on economic growth in Azerbaijan

Summary

The relevance of research. To date, new and unique opportunities have been created to boost the economy and develop the economy. The development of banking sector, which is one of the key factors in the financial market and its impact on the national economy, is also relevant in the current period.

Purpose and tasks of the research. This research explores the contribution of the banking sector to the economic development of the country and considers the modern methods of economic growth of the banking system.

Research methods. The model of macroeconomic methods such as the Real Business Cycles Model, Applied General Balance Model, Dynamic Stochastic Equilibrium Model, used in previous studies, along with other macroeconomic fundamentals (interest rate, inflation, exchange rates, etc.) is an issue of economic growth, the models are empirical (full) economic growth models are not considered and therefore it is not considered appropriate to investigate within the current research case. The subject was mostly investigated by observation and grouping methods.

Research Information Base. Books, dissertations and internet resources were used mainly in economics.

Research restrictions. The shortage of material related to this topic is one of the problems in Azerbaijani literature.

Scientific-practical significance of the results. This is a research, a study aimed at identifying the broad and intensive development of banking system and the identification of precise criteria for measuring their impact on economic growth. It is possible to define the type of development of banking system of Azerbaijan, first of all, to assess the degree of assistance to the banking system for the overall development of the economy, and secondly, to improve the state regulation of the banking system stimulating the efficiency of macroeconomic functions.

Key words: economic growth, economic development, economic activity, banking sector, banking

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

Məs. Məsələn

ÜDM Ümumi Daxili Məhsul

ÜMM Ümumi Milli Məhsul

ETT Elmi Texniki Tərəqqi

İEÖ İnkişaf Etmiş Ölkələr

İEOÖ İnkişaf Etməkdə olan Ölkələr

MBNP Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası

Mündəricat

GİRİŞ	6
I FƏSİL. İQTISADIYYATIN FORMALAŞMASI VƏ İQTISADI ARTIM NƏZƏRİYYƏSİ	10
1.1 İqtisadi artım anlayışı, göstəriciləri və amilləri.....	10
1.1.1 İqtisadi artım anlayışı.....	11
1.1.2 İqtisadi artım modelləri	13
1.1.3 İqtisadi artım amilləri.....	15
1.1.4 İqtisadi artımın əsas şərtləri.....	16
1.2 İqtisadi artım mənbələri və iqtisadi inkişaf perspektivləri.....	16
1.2.1 İqtisadi artım mənbələri.....	16
1.2.2 İqtisadi artım inkişaf perspektivləri.....	24
II FƏSİL. BANK SİSTEMİNİN FORMALAŞMASI	31
2.1 Bankların yaranması və iqtisadiyyatdakı rolu.Bank sektorunun inkişaf perspektivləri və inkişafındakı əsas tendensiyalar.....	31
2.1.1 Bank sektorunun yaranma tarixi.....	31
2.1.2 Bankların iqtisadiyyatda rolu.....	32
2.1.3 Bank sektorunun inkişaf perspektivləri və inkişafındakı əsas tendensiyalar.....	38
2.2 Bank sisteminin dayanıqlığının təmin edilməsi və stabilliyinin qorunması.....	42
III FƏSİL. BANK SEKTORUNUN İNKİŞAFI İLƏ İQTISADI ARTIM ARASINDA ƏLAQƏ	47
3.1 İqtisadi artımda bank sisteminin rolu və inkişaf istiqamətləri.....	48
3.2 İqtisadiyyatın inkişafına təsir göstərən bank sektoru meyarlarının qiymətləndirilməsi	53
3.3 İqtisadi artımın təmin edilməsi üçün bank sektorunun inkişafına yönəldilmiş metodoloji əsaslandırılmış analiz və onun sistemləşdirilməsi	55
Nəticə və Təkliflər	57
İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı	69
Cədvəllərin siyahısı	71
Şəkillərin siyahısı	71
Qrafiklərin siyahısı	71

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. İqtisadi nəzəriyyənin ayrılmaz qolu olan makroiqtisadiyyatı mikroiqtisadiyyatla fərqdə iqtisadiyyatın sosial nailiyyətlərinin səmərəli bölüşdürülməsini əks etdirən davamlı iqtisadi inkişafı xarakterizə edən bir proses kimi ifadə edə bilərik. Müasir makroiqtisadiyyatın mahiyyəti iqtisadi dinamikanın gücləndirilməsi, iqtisadi fəaliyyətin stimullaşdırılması, ölkənin iqtisadi inkişafının arasıkəsilməz, yəni daimi xarakter alması, qloballaşma dövründə dünya təsərrüfat sisteminin yayılması kimi bütün istiqamətlərdə əks olunur. İqtisadi artım nəzəriyyəsi də makroiqtisadiyyatın bazar araşdırmasına həsr edilmiş elmin ən çətin bölmələrindən biridir. İqtisadi artım bir sıra amillərdən təsirlənmiş kompleks bir prosesdir. Qeyd edək ki, sosial tərəqqinin əsasını məhz iqtisadi artım təşkil edir və istehsal amili kimi nəzərdə tutduğumuz məhsuldar qüvvələri çoxaltmaqla insan cəmiyyətinin inkişafına səbəb olur və bununla da birbaşa təsir göstərmiş olur.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi. Bank sisteminin yüksək səviyyədə maliyyələşdirilməsi, iqtisadiyyatın inkişafı, makroiqtisadi şəraitin yaxşılaşdırılması, iqtisadi və kredit sistemlərinin formalaşması, pul köçürmələri, vergi ödəyicilərinin sığortalanması, maliyyə sistemlərinin stabilliyi və s. əsas qayda olaraq, bankçılıq sektoru bütöv birləşdirilmiş iqtisadiyyata sahib olmaq üçün, bütün iqtisadi mühitin sabitləşdirilməsi bank sisteminin timsalında qiymətləndirilməlidir. Başqa sözlə, iqtisadiyyatın inkişafına (iqtisadiyyatın bank sektorunun sabitliyinə) təsirinin səmərəliliyi baxımından bank aktivlərinin səmərəliliyinin artırılması perspektivi əsasən makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi və maliyyə və pul siyasətinin lazımi yönümlü olması və bütün bu tənzimləyici vasitələrin ölkə banklarını bu istiqamətdə stimullaşdırması ilə bağlıdır.

Bank sisteminin səviyyəsində davamlılığın azalması və böhrana sonradan keçidində olduqca fərqli hallar müşahidə edilə bilər. Buradakı ən tipik səbəblər istehsal miqyasında azalma, inflyasiya, qeyri-fəaliyyət göstərən aktivlərin yüksək nisbəti və s. Kredit təşkilatlarının sabitliyi birbaşa bank sisteminin sabitliyi və

mərkəzi bankın siyasətindən asılıdır. Yenidən maliyyələşdirmə qaydasında, o cümlədən diskont dərəcəsinin azaldılması şəraitində əlavə pul vəsaitləri cəlb etməklə kredit təşkilatına öz resurs bazasını genişləndirmək imkanı verilir. Bankların ehtiyat fondları hesabına ödənilməməsi vəziyyətində, vətəndaşların depozitlərini təmin etmək üçün onların zərərləri əhatə edilə bilər və nəticədə şəxslərin bank sisteminə olan inamları bütövlükdə qorunub saxlanacaq.

Etibarlı bank sistemi iqtisadi sistemin sabit fəaliyyət göstərməsi üçün ən mühüm şərtidir. Lakin, kredit təşkilatlarının qeyri-bərabər paylanması, mənfi aktiv dinamika ilə nəticələnən gecikmiş borc artımı, müxtəlif bazar segmentlərinə verilmiş kreditlərin həcmnin azaldılması və s. kimi problemlərlə rastlaşmaq qaçınılmazdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Aparılan bu tədqiqat ölkənin iqtisadi inkişafında bank sektorunun töhfələrini araşdırır və bank sisteminin iqtisadi artıma müasir təsir metodlarını nəzərdən keçirir. Dissertasiya tədqiqatının məqsədi regionda iqtisadi inkişafın əsasını təmin edən regional iqtisadiyyatın inkişaf vəziyyətini təhlil etmək, qarşılıqlı münasibətlərin müəyyənləşdirilməsi və əsas sahələrə, kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinə və müəssisələrinə kreditləşməsində bank sektorunun rolunun müəyyənləşdirilməsidir.

Tədqiqatın obyekt və predmeti. İqtisadi artım – istehsalın real həcmnin daim genişlənməsi və onun cəmiyyətdə texnoloji, iqtisadi və sosial tərəflərindən daha da yaxşılaşmasını müşayiət edir. Statistik iqtisadi artım deyən zaman iqtisadiyyatın uzunmüddətli müsbət dinamikası qəbul edilir ki, bu da öz növbəsində ÜDM və ÜMM-un həcmi kimi yekun kəmiyyət göstəricilərində əks olunur. İqtisadi nəzəriyyə elminə əsaslanaraq demək olar ki, iqtisadi artım hər bir dövlətin iqtisadi siyasətinin məqsədidir. Yalnız iqtisadi artıma nail olmaqla cəmiyyət üzvlərinin həyat səviyyəsini yüksəltmək, ölkənin beynəlxalq aləmdə nüfuzunu qoruyub saxlamaq mümkündür. Əhalinin həyat səviyyəsi, o cümlədən onların müxtəlif məhsul məhsul və xidmətlərdən istifadə etmək səviyyəsi

bilavasitə iqtisadi artımla bağlıdır. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, iqtisadi artım səviyyəsi nisbətən yüksək olan ölkələrdə istehlakın səviyyəsi də yüksək olur.

Tədqiqat metodları. İqtisadi artım bir sıra amillərdən təsirlənmiş kompleks bir prosesdir. Və tək-cə nəzəriyyə doğru modelin dəqiqləşdirilməsi ilə bağlı suallarımızı konkret və aydın şəkildə cavablandırma bilmir. Aparılan tədqiqatlarda iqtisadi artım modellərinin empirik analiz üsulu daha çox istifadə olunub. İqtisadi artımın empirik təhlilinə geniş yayılmış üç metodu - artım uçotu, artım reqressiyası və artım diaqnostikası aid edilir. Həmçinin Real Biznes Tsiklləri modeli, Tətbiqi Ümumi Tarazlıq Modeli, Dinamik Stoxastik Ümumi Tarazlıq Modeli kimi makroiqtisadi modellər də vardır ki, bunlar da iqtisadi artım modellərinin təhlili məqsədilə istifadə oluna bilər. Amma, sadalanan metodlarda təhlil obyektini iqtisadi artım problemi ilə birgə faiz dərəcəsi, inflyasiya, məzənnə kimi makroiqtisadi fundamentallar olduğu üçün modellər empirik iqtisadi artım modelləri hesab edilmir və bu səbəbə görə də aparılan bu tədqiqat işində araşdırılması məqsədə uyğun hesab edilmir. Mövzu əsasən müşahidə və qruplaşdırma metodlarıyla araşdırılıb.

Tədqiqatın informasiya bazası. Tədqiqatın aparılmasında internet resurslarından və əsasən rus ədəbiyyatından kitab və jurnallarından istifadə edilib.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri. Bu mövzu ilə əlaqəli Azərbaycan dilində vəsait və materialların çatışmazlığı problemlərdən biridir.

Nəticələrin elmi praktiki əhəmiyyəti. Bazar iqtisadiyyatına keçid ölkənin iqtisadiyyatında bank sisteminin artan rolu ilə əlaqəli olaraq, ölkənin makroiqtisadi idarəetməsinin keyfiyyətə yeni problemlərini ortaya qoymuşdur. Bu iqtisadi şəraitə uyğun olan iqtisadi siyasətin inkişaf etdirilməsi üçün dövlətin və iqtisadiyyatın inkişaf tendensiyalarının iqtisadiyyatın inkişafı üçün pul əvəzinin yaranmasına təsirinin mümkün qədər nəzərə alınması vacib hesab olunur. Bu, bank sisteminin geniş və intensiv inkişaf növlərini ayırd etmək və onların iqtisadi artıma təsirini müəyyən etmək üçün asanlıqla ölçülə bilən və eyni zamanda dəqiq meyarların tapılmasına yönəlmiş bir tədqiqat, bir araşdırma deyildir. Azərbaycan

dövlətinin bankçılıq sisteminin inkişaf növünü müəyyənləşdirmək, ilk növbədə, iqtisadiyyatın bütövlükdə inkişafı üçün bank sisteminə yardımın dərəcəsini qiymətləndirməyə və ikincisi isə makroiqtisadi funksiyalarının effektivliyinin artırılmasını stimullaşdıran bank sisteminin dövlət tənzimlənməsi tədbirlərini inkişaf etdirməyə imkan verəcəkdir deyə bilərik. tədqiqatının nəticələri kommersiya bankları və digər kredit təşkilatlarının iqtisadiyyatın əsas sektorlarının, kiçik və orta sahibkarlığın dirçəldilməsində də kömək ola bilər.

Dissertasiya işinin strukturu. Tədqiqat xülasədən, girişdən, üç fəsildən, nəticə və təkliflərdən, qrafik, şəkil, cədvəllərdən və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL. İQTİSADİYYATIN FORMALAŞMASI VƏ İQTİSADİ ARTIM NƏZƏRİYYƏSİ

1.1 İqtisadi artım anlayışı, göstəriciləri və amilləri

Ölkə iqtisadiyyatının stimullaşdırılması üçün strategiya planını hazırlayarkən bu plan cəmiyyətin tələbatına uyğun seçilməlidir. Burada önəmli məqam ondan ibarətdir ki, qoyulan hədəflər həyata keçirilən zaman effektivlik yüksək olsun. Ona görə də iqtisadiyyatın stimullaşdırılma meyarı, ölkənin sosial-iqtisadi meyarı ilə uzlaşdırılmalıdır. Bu səbəblə, inkişaf etmiş ölkələrdə dövlət iqtisadi siyasətini həyata keçirərkən, aşağıda sadalanan məqsədləri bu və ya başqa formada uyğunluğunun təmin olunmasını əsas götürür:

- a) iqtisadi artım;
- b) tam məşğulluq;
- c) iqtisadi effektivlik;
- ç) qiymətlərin stabil səviyyəsi;
- d) iqtisadi azadlıq;
- e) iqtisadi təminat;
- ə) ticarət balansı.

Hər hansı bir ölkənin hökumətinin iqtisadi siyasətinin ən vacib uzunmüddətli hədəflərindən biri iqtisadi inkişafı stimullaşdırmaq və sürətini sabit və optimal səviyyədə saxlamaqdır. Ona görə də, iqtisadi inkişafın nə olduğunu aydınlaşdırmaq vacibdir, amillər onu stimullaşdırır və əksinə onu məhdudlaşdırır. İqtisadi nəzəriyyə iqtisadiyyatın dinamik inkişaf modellərini tətbiq etdirir və bu, hər bir ölkənin iqtisadi inkişaf tempinə nail olmaq üçün şəraitin araşdırılmasına və uzunmüddətli effektiv iqtisadi siyasətin inkişafına kömək edir.

İqtisadi artım nəzəriyyəsi bazar araşdırmasına həsr edilmiş elmin ən çətin bölmələrindən biridir. İqtisadi artım bir sıra amillərdən təsirlənmiş kompleks bir

prosesdir. İlk öncə qeyd etməliyik ki,son illərdə iqtisadiyyatla bağlı elmi dərslər və vəsaitlərdə həm “artım”həm də “inkişaf” kimi ifadələrə rast gəlinir.

İqtisadi artım və sosial tərəqqi bir-biriylə çox bağlıdır. Hətta iqtisadi artım sosial tərəqqinin əsasını təşkil edir deyə bilərik. Həmçinin istehsal amili kimi məhsuldar qüvvələrin çoxaldılması vasitəsilə insan cəmiyyətinin inkişafına dolayı deyil məhz birbaşa təsir edir. İqtisadi artım hər bir cəmiyyətdə maddi elementləri çoxaldır. Bununla belə qənaətə gələ bilərik ki,sosial inkişafa şərait yaradan mənbələrindən biri iqtisadi artımdır. Hələ XVIII əsrin sonlarına doğru Adam Smit prinsipinə görə, davamlı sərvət yığıcı cəmiyyətin tərəqqisinin ən vacib elementi, onun əsas hesab olunan hərəkətverici qüvvəsi, ictimai inkişafının mühüm şərtidir. O vurğulamışdır ki, "əhalinin əksəriyyəti yoxsul və yazıq olan heç bir cəmiyyət ümumilikdə çiçəklənən və xoşbəxt hesab edilə bilməz". Bu cür yanaşma da onu göstərir ki, iqtisadi artımın məqsədi sahibkarlıqda deyil, son mərhələdə cəmiyyətdə uğurların qazanılmasıdır. Bu da öz növbəsində öz əksini insanın inkişafı üçün şəraitin yaradılmasında tapır. (Lomakin V.K, 2013,Səh.274)

1.1.1 İqtisadi artım anlayışı

İqtisadi kateqoriya olaraq iqtisadi artım dedikdə, iqtisadiyyatın daha öncəki istehsal imkanları həddlərindən kənarlaşması, onun daha yüksək,daha üst səviyyəyə keçməsi kimi qəbul edilir. Deməli iqtisadi artım dövrü iqtisadi inkişafın təşkil edicisi kimi baxmaq olar. İqtisadi inkişaf iqtisadi inkişaf konsepsiyasına yaxın olan bir anlayışdır və ona görə də, bu anlayışları tez-tez səhv salırlar. Bir-birinə yaxın məna kəsb etsələr də,onlar eyni deyildir. İqtisadi inkişaf milli iqtisadiyyatın müsbət dinamikasıdır. İqtisadi tənəzzül, iqtisadi böhran kimi anlayışlarla antonimdir. İqtisadi elmə və dünya iqtisadiyyatının müasir təcrübələrinə əsaslanaraq makroiqtisadi anlayışlar olan iqtisadi artım və iqtisadi inkişaf ifadələri arasındakı fərqi izahını aydınlaşdırmaq vacibdir. Rahatlıqla izah edəsi olsaq,deyə bilərik ki, artım – mövcud olanın kəmiyyət cəhətdən artması,çoxalması kimi qiymətləndirilir. Daha dəqiqliklə desək, iqtisadi artım – istehsalın real həcmində daim genişlənməsi və onun cəmiyyətdə texnoloji,iqtisadi

və sosial tərəflərindən daha da yaxşılaşmasını müşayiət edir. Statistik iqtisadi artım deyən zaman iqtisadiyyatın uzunmüddətli müsbət dinamikası qəbul edilir ki, bu da öz növbəsində ÜDM və ÜMM-un həcmi kimi yekun kəmiyyət göstəricilərində əks olunur. Artım zamanı keyfiyyət prinsipi o qədər də qeydə alınmır. İnkişaf zamanı isə artımdan fərqli olaraq keyfiyyət prinsipi əsas götürülür. İqtisadi artım və iqtisadi inkişaf anlayışlarının bir-biriləri ilə sıx əlaqəli olması və bir-birlərini tamamlamasına baxmayaraq, iqtisadiyyatda mühüm olan məsələ iqtisadi inkişafa nail olmaqdır, bu onların uzunmüddətli dövrdə artımının əsasıdır. İqtisadi artımın kəmiyyət göstəriciləri ictimai və ya milli məhsul həcmnin müəyyən bir vaxt aralığında dəyişiklik dərəcəsini qiymətləndirir. Keyfiyyət kateqoriyası isə milli iqtisadiyyatın maddi və qeyri-maddi yardımlarda əhalinin ehtiyaclarını ödəmə qabiliyyətinin təhlilini nəzərdə tutur. Ümumiyyətlə, bu iki göstərici qrupu birlikdə istifadə olunur, bu da milli iqtisadiyyatın real vəziyyətini və onun dinamikasını qiymətləndirməyə imkan verir. İqtisadi inkişaf və iqtisadi artım anlayışlarını milli iqtisadiyyatın obyektiv tendensiyaları adlandırmaq bilərik. Bütün təsərrüfat subyektləri onlara nail olmaq üçün çalışırlar. Ancaq bu vəziyyət əsas iqtisadi resurslar məhdud olduğundan, tam olaraq maksimuma çatdırıla bilməz.

İqtisadi artım dedikdə, aktiv əhalinin demək olar ki, tam istifadəsi, bütün malların və xidmətlərin istehsalının daim genişləndirilməsi, gəlirlərin artması, ümumi tələbin genişləndirilməsi başa düşülür.

İqtisadi artım anlayışına sosial tərəfdən yanaşma, onun insan tələbatlarının ödənilməsini, seçim imkanlarının genişlənməsini, sosial bərabərsizliyin aradan qaldırılmasına yardım edən kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri vasitəsilə nəzərdən keçirilir. Həmin meyarlar insanların yaşayış tərzini birbaşa əks etdirir və son mərhələdə mühüm sosial proseslər məhz onlarda özünü biruzə verir.

Əhalinin hər bir nəfərinin payına düşən gəlir məbləği artdıqca, tələbat ən sadə həyat nemətlərindən ən mürəkkəbinə doğru irəliləyir. Buna insanın fizioloji və mənəvi təkamülü ilə bağlı olan növləri aid edilir.

İqtisadi nəzəriyyə elminə əsaslanaraq demək olar ki, iqtisadi artım hər bir dövlətin iqtisadi siyasətinin məqsədidir. Yalnız iqtisadi artıma nail olmaqla cəmiyyət üzvlərinin həyat səviyyəsini yüksəltmək, ölkənin beynəlxalq aləmdə nüfuzunu qoruyub saxlamaq mümkündür. Əhalinin həyat səviyyəsi, o cümlədən onların müxtəlif məhsul məhsul və xidmətlərdən istifadə etmək səviyyəsi bilavasitə iqtisadi artımla bağlıdır. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, iqtisadi artım səviyyəsi nisbətən yüksək olan ölkələrdə istehlakın səviyyəsi də yüksək olur. İqtisadi artım yığımla da sıx əlaqəlidir. Qeyd edək ki, ÜMM-da yığımın xüsusi çəkisinin yüksək olduğu ölkələrdə iqtisadi artımın sürəti də nisbətən yüksək olur. Bu öz əksini müxtəlif ölkələrdə ictimai əmək məhsuldarlığı səviyyəsində tapır.

İqtisadiyyat elmi nəzəriyyəsində bir sıra iqtisadçı və alimlər iqtisadi inkişaf və iqtisadi artıma nail olmaq üçün fikirlər irəli sürmüş və sonda müxtəlif nəticələr əldə etmişlər.

Neoklassik nəzəriyyəyə görə, iqtisadi artım ümumi iqtisadi mexanizmlərin əmələ gəlməsinin nəticəsidir və dövlət tərəfindən idarə oluna bilməz. (M. Friedman, L. Walras, A. Marshall)

Neokeyns nəzəriyyəyə nümayəndələri hesab edirlər ki, iqtisadi artım həm iqtisadi, həm də qeyri-iqtisadi amillərin böyük bir hissəsinin təsiri ilə bağlıdır. (S. Fujino, O. Simomura, D. Tobin)

1.1.2 İqtisadi artım modelləri

İqtisadi artım modellərinə nəzər salsaq, onları 3 istiqamətdə ayıra bilərik:

- Keyns modeli
- Neoklassik model
- Tarixi-sosioloji modellər
- E.Domar və R.Xarrod modelləri

Keyns nəzəriyyəsi üçün makroiqtisadiyyatın vacib problemi milli gəlirin həm səviyyə həm də dinamikasını təyin edən faktorlar və onun bölüşdürməsidir.

Domarın düşüncəsinə görə tələb və təklifin dinamik tarazlığı yeni güc və gəlirləri əmələ gətirən kapital qoyuluşunun dinamikası ilə müəyyənləşdirilir. Belə nəticəyə gəlinir ki, investisiyaların həcmi və dinamikası vacib amillərdəndir. Domar 3 bərabərliyi təmin etməyi irəli sürürdü:

- Təklif bərabərliyi
- Tələb bərabərliyi
- Həm tələb həm də təklif bərabərliyi (azkurs.org, kayzen.az)

Xarrod modeli Domar modelinin bir üst modeli hesab olunur. Xarrodun mühakimələrinə nəzər salsaq, bunları qeyd edə bilərik:

Yığım milli gəlirdə sabit kəmiyyət kimi qəbul edilir, yəni gəlirlər hansı sürətlə artarsa, o da eyni sürətlə artacaq, yığıma olan son və orta meyllilik bir-birinə bərabərdir.

Həyata keçirilən kapital qoyuluşu gəlirlərin və ya 2 dövr arasında tələbin artmasıdır.

Yığım və investisiya məbləğləri əgər bir-birinə bərabər olarsa, o zaman tarazlığa nail olmaq mümkün olacaqdır.

Xarrod artma norması üçün bəzi müddəaları irəli sürür:

- 1) Gəlirlər yüksək sürətlə artarsa, azad sahibkarlıq sistemi bir o qədər səmərəli fəaliyyət göstərəcək.
- 2) İntestisiyalar istehlakçı tələbatından üstələməlidir.
- 3) Bu model üzrə tarazlıq qeyri-sabit hesab olunur.
- 4) Dövlət bu problemin həlli üçün maliyyə siyasəti yolu ilə müdaxilə etməli və məsələni həll etməlidir.

Neoklassik modellər bir deyil, iki istehsal amilini və onların bir-birini əvəz etməsinin mümkünlüyünü nəzərə aldığına görə kapital/istehsal nisbəti də çevik olur. Neoklassik modellər azad rəqabət şəraitində faydalıdır. İqtisadi böyümənin neoklasik modelləri istehsal funksiyası əsasında qurulmuşdur və bütün bazarlarda

tam iş şəraiti və istehsal amillərinin tam dəyişkənliyi üçün əsas şərtlərə əsaslanır. İstehsal amillərinin keyfiyyətinin və onların birləşməsində müxtəlif nisbətlərin iqtisadi inkişafa təsirini Kobb-Duqlas araşdırmışdır.

Kobb-Duqlasın faktor modeli diqqət çəkən modellərdəndir. Ona görə ki, bu model əmək və kapitalın qarşılıqlı əlaqəsi həmçinin qarşılıqlı əvəzoluna bilməsini əks etdirir. Daha dəqiq desək, onların hansı kombinasiyasında minimal xərclərlə maksimum məhsul buraxılışına nail olmanın yollarını və strategiyalarını göstərir. (Solow R., 2002 səh.518-519)

1.1.3 İqtisadi artım amilləri

Hər hansı bir ölkənin iqtisadi inkişafı altı əsas amil tərəfindən müəyyən edilir, onlardan dördü iqtisadiyyatın inkişafının fiziki imkanları, resursların tədarükü və ya mövcudluğu ilə bağlıdır.

Bu amillər:

1. Təbii ehtiyatların miqdarı və keyfiyyəti.
2. Əmək resurslarının miqdarı və keyfiyyəti.
3. Əsas kapitalın məbləği.
4. Texnologiya.

İqtisadi artım sosial tərəqqiyə gətirib çıxarır. Bu, ölkədə artıq məhsulun artması və nəticədə istehsalın daha da genişlənməsi və bərpası və əhəlinin rifahının yüksəlməsi mənbəyi olan mənfəət deməkdir. İqtisadi artımın son nəticələrindən biri də elmi inkişafdır.

İqtisadi artıma nail olmaq iki yolla mümkündür:

- resursların istifadəsinin artması (ölkədə mövcud olan, lakin istifadə olunmayan vəsaitlər) hesabına ÜDM-in artımı geniş yoldur,
- ÜDM-in istehsalat faktorlarının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və onların səmərəliliyinin yüksəldilməsi sayəsində artması.

Yazılanları daha izahlı şəkildə aydınlaşdıraraq.

İqtisadi artımın birbaşa faktorlarına aid olan və ümumi istehsal və təchizatı dinamikasını müəyyən edən beş əsas amil:

- əmək resurslarının sayını və onların keyfiyyətini artırmaq;
- əsas kapitalın həcmnin artırılması və keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması;
- təşkilatı və istehsal texnologiyalarının təkmilləşdirilməsi;
- iqtisadi dövriyyəyə cəlb olunan resursların keyfiyyətinin artırılması və artırılması;
- sahibkarlıq fəaliyyətinin və sahibkarlıq qabiliyyətlərinin artması.

Dolaysız faktorları arz, tələb və bölüşdürmədir. Dolaylı tədarük faktorları:

Müasir dövrlərdə, elmi və texniki tərəqqiyə əsaslanan yeni sənaye sahələrinin inkişafı, məs. informasiya məkanının inkişafı sayəsində intensiv artım üstünlük təşkil edir.

1.1.4 İqtisadi artımın əsas şərtləri

İqtisadi artımın əsas şərtləri aşağıdakılardır:

- əhalinin maddi rifahının yaxşılaşdırılması;
- şəxsiyyətin harmonik inkişafı üçün əsas kimi azad vaxt artımı;
- sosial infrastruktur sahələrinin inkişaf səviyyəsinin artırılması;
- insan kapitalına investisiyaların artması;
- insanların iş şəraitinin və yaşayış şəraitinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;
- işsiz və əlillərin sosial müdafiəsi;
- bazarda artan təminat qarşısında tam məşğulluq təmin etmək

1.2 İqtisadi artım mənbələri və iqtisadi inkişaf perspektivləri

1.2.1 İqtisadi artım mənbələri

Əmək məhsuldarlığının və ümumiyyətlə iqtisadi artımın əsas mənbəyi hazırda elmi və texniki biliklərin inkişafına əsaslanan elmi və texniki inkişafdır.

Amerikalı iqtisadçılara görə, bu mənbə ümumi istehsal artımının dördü birini təmin edir. Elmi texniki inkişaf xarakterizə olunur:

- iqtisadi artımın sıx bir əsasda olmasına kömək edən fundamental və yeni əldə olunan elm və texnologiya nailiyyətlərinin ortaya çıxması (az miqdarda tullantı və tullantı texnologiyaları, yeni enerji mənbələri, əmək məhsuldarlığının artması);

- mürəkkəb texniki və informasiya sistemlərinin istismarına qadir olan mədəni və maarifləndirilmiş, intizamlı və təşəbbüskar olan yeni bir işçinin formalaşması.

ETT-ni yüksək məhsuldarlığı olan və səmərəli texnikaların, texnologiyaların meydana gəlməsinə səbəb kimi qeyd edə bilərik. Texnikanın tam səmərə verə bilməsi üçün o gərək istehsala geniş bir miqyasda tətbiq olunsun. Əksər vaxt yüksək məhsuldarlıqlı texnika və texnologiyalar yalnız ölkə daxilində deyil, həmçinin dünya miqyasında tələbatların ödənilməsinə də şərait yaradır. Elmin və texnikanın tərəqqisi dünya miqyasında istehsalın tərəqqisinə səbəb olur. Son illərdə innovativ texnologiyaların inkişafı təkcə bank sektorunun deyil, ölkənin bütün maliyyə sektorunun informasiya vektorudur. Aydınır ki, informasiya axınının formalaşması şəffaflıq və məlumatın işlənmə sürəti ilə bağlıdır və lazımı məlumatlar lazımı həcmdə və zamanda müxtəlif istifadəçilərə köçürür. Alınan məlumatın keyfiyyətli və vaxtında alınması, bankçılıq sahəsində daxil olmaqla, bütün iqtisadi sferada qərarların qəbul edilməsi risklərinin minimuma endirilməsində uğurlu addımlar sayıla bilər.

Dövlətin innovasiya texnologiyalarını tətbiq etmək arzusu yalnız bank sektorunu deyil, həm də iqtisadiyyatın bütün real sektorunun fəaliyyətini aktivləşdirməyə imkan verir. Bununla yanaşı, ölkə iqtisadiyyatının cari dövrdə inkişaf strategiyasına prioritet olmuşdur. Maliyyə böhranı, eləcə də iqtisadi və maliyyə sanksiyalarını nəzərə alaraq, banklar özləri üçün minimal risklə mümkün qədər aktiv şəkildə maliyyə resurslarından istifadə etməyə çalışırlar. Belə bir innovativ yanaşma bizi real bank sektorunun inkişafında struktur dəyişikliyini stimullaşdırmağa və bütövlükdə milli iqtisadiyyat və biznes strukturları arasında

rəqabətin səviyyəsini stimullaşdırmağa imkan verir. Gələcəkdə innovativ bank texnologiyalarının inkişafı bank qurumlarının seçilməsində və beynəlxalq standartlar nəzərə alınmaqla hətta bank məhsulları və xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsində stimulant kimi əsas prioritet ola bilər. Nəticədə hər bir kredit təşkilatının inkişafı iqtisadiyyatın mövcud reallıqlarını nəzərə alaraq, bütün bank sektoru üçün balanslı və düşüncəli bir inkişaf siyasətini təşkil edir.

Mövcud innovativ yanaşma, bank layihələri və xidmətlərinin siyahısını genişləndirmək üçün bir sıra şərtlər təşkil edir və müştərilərinin kommersiya bankı üçün xidmətlərin təkmilləşdirilməsini təmin edir, bu da ümumilikdə banklar üçün effektivliyin səviyyəsini və perspektivlərini müəyyənləşdirir. Bank məhsullarının keyfiyyəti və məhsul çeşidinin artması onların inkişafına deyil, həm də müştərilərə və bankın özünə məlumatın şəffaflığının artırılmasına da əsaslanır. Buna görə, maliyyə innovasiyalarının istifadəsi bir ölkənin inkişafının müxtəlif səviyyələrində aiddir.

Son illərdə informasiya texnologiyalarının ortaya çıxması bank sektoruna yalnız məlumatların həcmi işləməyə imkan vermir, eyni zamanda ən maraqlı məsələlərə dair lazımı və daha maraqlı məlumatlar verərək ictimaiyyətə çatdırılan informasiya xidmətlərinə güclü təkan verdi. Müştərilərlə müasir bir texnoloji iş bazası ortaya çıxdı ki, bu da əhəlinin informasiya xidmətlərinə keyfiyyətli və real potensial müştərilər kimi stimul verdi

İqtisadi artımın ölçülməsi qaydasını - hansı problemin və hansı məqsədlə tədqiq olunmasından asılı olaraq 2 faktora bölə bilərik. (Əliyev A., Şəkərəliyev A., Dadaşov İ., Bakı 2003, səh.49-65)

Elmi ədəbiyyatda makroiqtisadi tənzimləmənin 2 qolu – pul-kredit və büdcə-vergi siyasətlərinin iqtisadi artımın və makroiqtisadi stabilləşmənin təmin olunmasında əhəmiyyəti üzrə fərqli yanaşmalar mövcuddur. Ədəbiyyatlara nəzər salsaq, qeyd edə bilərik ki, “iqtisadi artım” qərb ədəbiyyatında eynimənalı qarşılanmır. Bəzi iqtisadiyyatçılar onu potensial və real ÜDM kimi, ölkənin iqtisadi gücünün daha da artması kimi başa düşürlər. (A.K Hacıyev, 2003)

İqtisadi artımı anlayışını faktiki və potensial olmaqla iki cür təsniflədirsək, onları bu cür izah edə bilərik:

Faktiki iqtisadi artım – ÜDM və digər makroiqtisadi göstəricilərin real olaraq illik artımı nəzərdə tutulur.

Potensial iqtisadi artım – Milli iqtisadiyyatın illik artma sürətinin ehtimalı kimi ifadə olunur.

Real iqtisadi artımın mahiyyəti iqtisadiyyatda olan əsas ziddiyyətlərin müasir mərhələsində həlli və çatışmazlıqların aradan qaldırılmasından ibarətdir. Bu ziddiyyətlər 2 yolla aradan qaldırıla bilər:

- İstehsal gücünün artması hesabına
- Sosial ehtiyaclardan səmərəli istifadə yolu ilə.

ÜDM bütün istehsal edilən son məhsulların bazar dəyəri kimi müəyyən edilir. Nominal ÜDM-də həmin dövrdə qüvvədə olan qiymətlərlə hesablanmış ÜDM-dir. Real ÜDM-də sabit qiymətlərlə hesablanan ÜDM-dir. (inflasiya səviyyəsi ilə tənzimlənir)

İqtisadi artımın 2 tipini fərqləndirə bilərik:

- İntensiv iqtisadi artım
- Ekstensiv iqtisadi artım

Ekstensiv artımda istehsal faktorlarının sadə kəmiyyət artımı sayəsində istehsal ölçülərinin artırılması, intensiv artım isə istehsalın mövcud olan faktorlarından və texnologiyalarından daha əlverişli şəkildə istifadə əsasında istehsalın artırılması üsuludur.

İntensiv iqtisadi artım istehsal miqyasının artması daha da müasir texnikadan, son dövrün texnologiyasından, elmdə əldə olunan nailiyyətlərindən istifadə ilə, daha səmərəli ehtiyatlardan, ixtisaslı işçilərdən istifadə ilə təmin edilir. Bu faktorlar hesabına məhsulun miqdarının artması, əmək məhsuldarlığının yüksəlməsi, ehtiyatlara qənaət prinsipi təmin olunur.

Müasir dövr üçün, elmi və texnoloji inqilab dövrü, əsasən, intensiv iqtisadi artım ilə xarakterizə olunur.

İstehsalın artması və milli zənginliyin artması əhalinin əməyi və sosial fəaliyyəti ilə əldə edilir. İnsan həyatını yaxşılaşdırmaq və iş şəraitini asanlaşdırmaq üçün təbii bir istək var. İnsan iqtisadi fəaliyyətinin motivləri iqtisadi mənfəətdir. Maraqlar kompleks bir quruluşa sahibdir. Onlar maddi amillər, sosial motivlər və müəyyən dərəcədə milli münasibətlər ilə aktivləşdirilir. İqtisadi inkişafın güclü itkisi (və ya əyləc) ictimai şüur, iş və kommunikasiya mədəniyyəti, dominant mənəvi münasibət və ənənələrdir. (Məmmədova S.M, 2018,səh 26)

İqtisadi tərəqqinin mənbəyi dominant sənaye münasibətlərində, məhsuldar qüvvələrlə ünsiyyətdədir. Şəxsi biznes innovasiyaların inkişafı üçün son dərəcə güclü stimül yaradır, məhsulun səmərəliliyini artırır. İqtisadi artım istehsalın artması və keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması mövcud istehsal potensialının istifadəsinin artırılması və son məhsulların resursların istehsalına cəlb edilmiş hər vahiddən çıxışının artırılması yolu ilə əldə edilir. Yeni texnologiyalar və qabaqcıl texnologiyalar tətbiq olunur, işçi qüvvəsinin keyfiyyəti artır.

Artımın ləngiməsi və ya bütövlükdə dondurulması desək avtomatik olaraq yaxşı nəticə verməyəcəkdir. Tam tərsinə olaraq, iqtisadi münasibətlərin dayandırılması cəmiyyətdə degradasiyaya səbəb olacaqdır. Həmişə progressiv inkişafda olan ölkələr bir müddət ərzində tam fəaliyyətsiz ola bilməzlər. Həmçinin nəzərə alınmalıdır ki, iqtisadi artım əmək şəraitinə müsbət təsir göstərir və cəmiyyətə, eləcə də təhsilə, özünü reallaşdırmağa daha da artıq zaman qazandırır.

Əgər bugünkü gün bazar iqtisadiyyatının inkişafına diqqət yetirsək, onun iqtisadi artımının yeni keyfiyyət mərhələsinə keçdiyini görürük. Bu da onunla izah olunur ki, iqtisadi artımın yolu əsasən ETT-dən keçir. Kompüter avadanlıqlarından, qabaqcıl texnologiyalardan istifadə buraxılan məhsulların keyfiyyətinin yaxşılaşdırmasının təminatıdır. İqtisadi artıma təkən verən, həm də onu geri salan faktorların təsiri araşdırılmalı və təsnifləşdirilməlidir. İstehsalın effektivliyinə və yüksək nəticələrinə adi metodlar və ənənəvi resurslar vasitəsilə

nail olmaq asan olmur. Belə hallarda, iqtisadi fəaliyyətdə durğunluq, sosial proseslərdə isə gərginlik bəzən qaçılmaz olur. Cəmiyyət heç vaxt nailiyyətlərə və ya uğurlara sərf olunan xərclərə biganə yanaşmır. Progressin əsasında istehsalın effektivliyinin yüksəlməsi dayanır. Altında isə təsərrüfat fəaliyyətinin iqtisadi və sosial nəticələri yatır. Bu göstəriş praktik hesablamalarda istehsal nəticələrinə sərf olunan xərclərlə təyin olunur.

İşçi qüvvəsinin və ya fəal əhali də deyə bilərik, keyfiyyətini artıran əsas göstəricilərdən biri məhz insan kapitalına qoyulan investisiyalardır və əksər zaman işçilərin sayının artmasındansa bu daha böyük istehsal effekti nəticəsi verir. Əgər təhsilin maddi bazasına qoyulan investisiyalar artırsa, o zaman bütün tədris formalarının səmərəliliyi də artmış olur. Təhsil işçilərinin yüksək səviyyədə hazırlanması və iqtisadiyyat elmi üzrə keyfiyyətli dərsliklərin mövcudluğu işçilərin ixtisasının artırılması və məhsuldarlığının yüksəlməsində vacib amil rolunu oynaya bilər. Ona görə də insan kapitalına qoyulan vəsaitin verdiyi nəticələr investisiyalar hesabına torpaq resurslarının keyfiyyətinin artırılmasının nəticələri ilə müqayisə olunandır.

İqtisadi proseslərin inkişafında balansın və mütənasibliyinin təmin edilməsi sosial bərpanın mərkəzi problemdir. İqtisadi fəaliyyətlərdə balans aşağıdakı üslubun şərtlərini saxlamağı nəzərdə tutur:

- bütün fiziki şəxslər bazarda satılma gücünə uyğun olaraq mal tapmalıdır,
- bütün sahibkarlar bazarda lazım olan istehsal resurslarını tapa bilməlidirlər;
- ötən ilin bütün məhsulu realizə olunmalıdır.

Mükəmməl azad rəqabət və ya mükəmməl planlaşdırma olsa da, iqtisadi sistemin bütün səviyyələrində tam tarazlıq əldə etmək mümkün deyil. Həqiqi iqtisadiyyatda yan təsirləri nəticəsində bu tələblərin pozulması müxtəlif olur. İqtisadiyyat balans dövryyəsi və struktur böhranı, inflyasiya, işsizlik, yüksək qiymətlər və qiymətlərin aşağı düşməsi vəziyyətinə gətirib çıxarır. İqtisadi

proseslərdə daim kənarlaşmalara yol verilə bilər, bu normal haldır. Buna görə, çatışmazlıqların düzəldilməsi üçün bütün növ resursların ehtiyatları vacibdir.

Ölkədə sürətlənmiş iqtisadi artım qlobal iqtisadiyyatda öz payının artmasına səbəb olur və ölkənin dünya bazarında iqtisadi mövqelərinin güclənməsinə şərait yaradır. Nəhayət, sürətlənmiş iqtisadi artım maddi rifah və insanların sosial statusunu artırmaq üçün yeni imkanlar açmağa bilər. Həm İEOÖ-də, həm də İEÖ-də yaranan iqtisadi şəraitdən asılı olaraq makroiqtisadi siyasətin əsas mexanizm və alətlərinin istifadə yolları ilə iqtisadi artımın sürəti və iqtisadiyyatda struktur dəyişiklikləri arasında qarşılıqlı əlaqələrin təhlili və qiymətləndirilməsi daimi aktuallığını saxlayan tədqiqat məsələlərindəndir. (A.K Hacıyev, 2013, səh.2)

İEÖ daha çox məhdud ənənəvi xammal və enerji mənbələrinin qalması üçün yeni, ekoloji cəhətdən səmərəli mənbə materialları axtarışını sürətləndirməlidir. Mənfi cəhətdən yanaşsaq, iqtisadi artımın yüksək dərəcələri cəmiyyətdə gərginliyin artmasına, cinayətkarlığın artmasına və sosial münaqişələrə səbəb olan artan sosial bərabərsizliyə gətirib çıxaracağını da qeyd etməliyik. Digər tərəfdən yüksək artım tempi təbii ehtiyatların tükənməsi, ətraf mühitin pisləşməsi ilə müşayiət edilərək, xüsusilə əhəlinin toxunulmazlığının azalması, xəstəliklərin artması və s. də səbəb ola bilər. Bundan əlavə, təbii ehtiyatların tükənməsi gələcək nəsillərin təbii potensialını azaldır. Həmçinin sürətlənmiş iqtisadi artım sərbəst vaxtda azalma, əmək intensivliyinin artması, stressin artması, münaqişələr, tükənən "istehlakçı irqi" ilə nəticələnməyə bilər, bu da həyat keyfiyyətini azaldır.

Dünya iqtisadçıları arasında iqtisadi artımın həm tərəfdarları, həm də bunun əleyhinə olanlar var. Tərəfdarlar aşağıda sadalanan arqumentləri göstərir:

- 1) İqtisadi artım maddi bolluğa və əhəlinin yaşayış səviyyəsinin artmasına kömək edir
- 2) Ekoloji problemlər iqtisadi artıma çox zəif bağlıdırlar
- 3) İqtisadi artım gəlirlərdə bərabərliyə çatmaq üçün yeganə vasitədir
- 4) İqtisadi artıma qarşı çıxanlar isə əksinə təsdiq edirlər ki,

5)İqtisadi artım ətraf mühitin çirklənməsinə gətirib çıxarır

6)İqtisadi artım insanlar arasında narahatçılıq və sabaha inamsızlıq yaradır

7)İqtisadi artım müəyyən insani dəyərlərlə ziddiyyət təşkil edir.

Hər iki tərəfin gəldiyi nəticə sözsüz ki, məqbuldur.

İqtisadi artımın kateqoriyaları bu cür bölüşdürülür:

- Özünün məzmunu (Ümumi istehsal)

- Hərəkətin mexanizmi (İşçilərin qarşılıqla

əlaqələri,istehsalın,təbiətin,tehnologiyanın vasitələri)

- İstehsal məhsulunun artım tempində əks olunan kəmiyyət və keyfiyyət əlamətləri

- Sosial iqtisadi nəticə (Milli sərvət)

- Məqsəd (Milli rifah) (“И.П. Николаевой,2008. Səh. 527)

İqtisadi artım prosesi, onun faktorlarının qarşılıqlı əlaqəsini özündə əhatə edir.İqtisadi artımın 3 qrup faktoru var:

- Təklif faktoru (Əsas kapitalın – insan resurslarının mövcudluğu,təbiət resursları və texnologiyanın səviyyəsi)

- Tələbat faktoru (Qiymətlərin səviyyəsi, istehlak xərci, investisiya xərcləri,dövlət xərcləri,ixracın xalis həcmi)

- Paylanma faktorları (İstehlak prosesində rasionallıq və resursların bütövlükdə cəlbi,resursların iqtisadi dövriyyəsində cəlb olunanların istifadəsinin effektivliyi)

İqtisadi artımda əsas rolu təklif faktoru rol oynayır.Ədəbiyyatımızda iqtisadi artıma aid edirlər:

- İşçi qüvvəsini,

- İstehsal resurslarını,

- Təbiəti,tehnologiyanı

İqtisadi artım xalq təsərrüfatında struktur dəyişikliklərinə gətirib çıxarır.
(Вечканов Г.С, г.2007,с.45)

1.2.2 İqtisadi artım inkişaf perspektivləri

Bir çox ölkələr üçün ümumi inkişaf sxemi mövcuddur:

- İstehsal məhsulunun ümumi həcmi kimi kənd təsərrüfatının payı aşağı düşür,
- İlk vaxtlarda istehsalın həcmnin artımı,sonra isə xidmət sahəsinin artımı baş verir,
- Urbanizasiya baş verir.

İqtisadiyyatın tənzimlənməsi nöqtəyi-nəzərindən iqtisadi artımın problemi əlaqələndir:

- Artımın mənbəyi olan sənayenin ayrılması ilə
- İnvestisiyanın optimal həcmnin təyini ilə
- Artımın mənbəyinin hesablanması,innovasiyanın istehsal-texniki faktorlarına təsiri ilə

Bu cür siyasi,sosial və instutisional strukturlarının formalaşması, hansı ki,iqtisadi artıma stimul olur.

Bir ölkənin iqtisadi inkişafına, eləcə də ondan asılı olan iqtisadi artımına mane olan amillər kimi bunları qeyd edə bilərik:

- hərbi məhsulların istehsalı üçün yenidən qurulmasına səbəb olan müharibələr, əlavə ehtiyatları və əməyi cəlb edir və müharibənin bitməsindən sonra meydana gələn tənəzzül,

- neft istehsal edən ölkələr qiymətləri kəskin surətdə artırdıqda, neft şoku kimi digər xarici faktorların təsiri,

- işsizliyə,yoxsulluğa, istehsalın azalmasına səbəb olan pul kütləsinin artımı, inflyasiya və s.

Qabaqcıl ölkələrdə iqtisadiyyatın inkişafına əsaslanaraq, yüksək nailiyyətlər əldə edilir və artımın rəqabətqabiliyyətliliyi müşahidə olunur. Nəticədə ölkənin

iqtisadi təhlükəsizliyinin təminatı onun iqtisadi artım və uğurlu inkişafından asılı olduğu üçün iqtisadi artım bütün dünya ölkələri üçün çox mühüm məsələdir və iqtisadi artım modelləşdirilməsi iqtisadiyyat elminin qarşısında duran və həllinin çətin olduğu problemlər siyahısındadır. Ən optimal iqtisadi artım modelinin seçilməsi olduqca vacib məsələdir. İqtisadi artıma nail olmaq üçün iqtisadi potensialdan düzgün istifadə ilə əlaqədar olaraq istehsalın real səviyyəsinin artması, başqa bir tərəfdən əhalinin getdikcə artan tələbatını ödəmək üçün kəmiyyət cəhətdən həmçinin keyfiyyət cəhətdən yaxşı əmtəə xidmətlərinin yaradılması məqsədini qarşımıza qoymalıyıq. Təbii ehtiyatlara istehsalın şərtləri kimi baxaq. Bu zaman onların təbiətdə öz ehtiyatlarıyla məhdudlaşdığını, eləcə də miqdarı və istifadə imkanlarının get-gedə azaldığının şahidi olarıq. Buna görə də, bu fikir cəmiyyət tərəfindən mütləq şəkildə diqqət mərkəzində olmalıdır. Burdan belə yeni bir fikir qaynaqlanır ki, bu fakt öz növbəsində istehsala cəlb olunan təbii resursların miqyasının artmasına gətirib çıxarır. Həmçinin bu resurslardan istifadənin səmərəli olmaması global əhəmiyyət daşıyan problemlər yaradır. Real iqtisadi artımın önündəki əsaslı iqtisadi ziddiyət – yeni tələblərə cavab verən təkrar istehsal dayanır. Bu problemin aradan qaldırılması üçün istehsal gücünün artırılması və istehsal resurslarından imkan olduqca düzgün istifadə etmək mühüm amillərdəndir.

Bu gün bank sektoru qısa müddətli resursların əsas təminatçısıdır və orta və uzunmüddətli resursların ən vacib "provayderlərindən" biridir. Lakin Azərbaycan bank bazarının mövcud vəziyyət Azərbaycan iqtisadiyyatının ehtiyaclarına hələ ki uyğun deyil və qənaətlərin investisiya resurslarına çevrilməsi, resursların ayrılması, sosial sabitliyin və inkişafın təşviqi və maliyyə suverenliyinin qorunması kimi funksiyaları yalnız qismən yerinə yetirir. Əsas məhdudiyyətlər arasında uzunmüddətli resursların kəskin çatışmazlığı, qısamüddətli və orta müddətli yenidən maliyyələşdirmə mexanizmlərinin yetərincə inkişafı, qanunvericilik bazasının inkişafı, çoxsaylı inzibati yük, maliyyə suverenliyinin qorunması üçün zəif mexanizmlər, bir sıra iri bankların aktivlərinin qeyri-optimal məhsulu və coğrafi diversifikasiyasıdır.

Ümumiyyətlə, ölkəmizdə əsaslı iqtisadi islahatların başladığı ilk zamanlardan başlayaraq müxtəlif illərdə fərqli iqtisadi artım və stabilləşmə strategiyaları həyata keçirilib. Son illər ərzində də Azərbaycan dünyada iqtisadi artım tempinə görə heç də geridə qalmış sayılmaz, qlobal maliyyə böhranının yaratdığı qeyrimüəyyənliklər və risklərə baxmayaraq, iqtisadi sistemdə davamlı iqtisadi artımla xarakterizə olunan dinamik inkişaf müşahidə edilmişdir deyə bilərik. Ölkə iqtisadiyyatındakı göstəricilər onu deməyə əsas verir ki, daha əvvəlki illərdə başlanılan həmin islahatlar hal hazırda qüvvədən düşməyib və bugünə qədər öz müsbət nəticələrini verir. Azərbaycan iqtisadiyyatının sıçrayışlı artım zamanlarında iqtisadi artıma təkan verən ən mühüm siyasət istiqaməti fiskal siyasət olmuşdur. Fiskal göstəricilər o müddətdə əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşmışdır və dövlət maliyyəsinin iqtisadi artıma ötürdüyü töhfə artmışdır.

İqtisadi idarəetmə sistemində kommertiya banklarının maliyyə davamlılığı kapitalın, gəlirliliyin, likvidliyin, aktivlərin və öhdəliklərin idarə olunmasında mühasibatlıq və praktikanın, tənzimləyici prosedurların və biznes proseslərinin məhsuldarlıq və risk arasında optimal balansla birləşdirilməlidir. Effektiv, etibarlı, yüksək keyfiyyət kimi təsvir edilə bilən maliyyə davamlılığı idarəetmə sisteminin qurulması kommertiya bankının biznes modelinə qoyulduqda, bu addım-addım qurmaqla mümkündür.

Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə 2017-ci il strateji yol xəritəsinə nəzər salaq.

İqtisadi inkişaf və ona bağlı olaraq iqtisadi artım nailiyyətlərin davamlılığının təmin edilməsi ilə bağlı ortamüddətli dövr üçün prioritet istiqamətlər müəyyənləşdirilmişdir. Ölkə miqyasında qazanılmış gəlirlər hesabına infrastruktur müasirləşdirilmiş, qeyri–neft sektoru inkişaf etmiş, sosial rifah daha da yaxşı vəziyyətə doğru irəliləmiş, dövlət balansındakı aktivlər artmış və ÜDM-in həcmi keçmiş strateji valyuta ehtiyatları yaradılmışdır.

Son dövrlərdə iqtisadi artıma müsbət təsir göstərən başlıca faktorlardan biri maliyyə bazarının tərkib hissəsi olan bank sektorudur. Tədqiqatın məqsədi də

məhz bank sektorunun iqtisadi artımla əlaqəli göstəricilərini müəyyən etməkdir. Bu tədqiqat iqtisadi inkişafda bank sektorunun töhfələrini araşdırır və bank sisteminin iqtisadi artıma müasir təsir metodlarını nəzərdən keçirir. İqtisadi inkişafda bankların rolu əmanət və investisiyaların stimullaşdırılması yolu ilə kapital çatışmazlığını aradan qaldırmaqdır. İqtisadi artımı təmin etmək üçün maliyyə xidmətlərinin təkmilləşdirilməsi – kreditin paylanması və sahibkarlığı inkişaf etdirməkdir ki, bu tədqiqat vasitəsilə sadalananları necə, hansı üsullarla həyata keçirmək mümkün olduğuna cavab tapmaq mümkün olacaq. Daha ətraflı II, III fəsildə bunlardan bəhs olunacaq.

Son onillikdə maliyyə və real innovasiyaların həyata keçirilməsinin təhlili iqtisadiyyatın maliyyə və real sektorları arasında qarşılıqlı problemlərin qalıcı saxlanılmasının "kökləri"ni göstərir və iqtisadi səmərənin cari dövrü və iqtisadi potensialının hər bir sektorün potensialı arasında "artım", "tənəzzül" kimi hallarını aşkarlayır. Xüsusilə mövcud maliyyə maliyyə quruluşu olan banklar və qənaətbəxş mənbə bazası (əhalinin əmanət sahəsində əhalinin böyük fəaliyyəti sayəsində) müəyyən riskləri əldə etməyə və resursların əməliyyat bölgüsü üçün bir-biri ilə rəqabət edərək riskli yenilikləri maliyyələşdirmək üçün real sektorün ehtiyaclarına cavab verməyə hazırdı

Bank sisteminin iqtisadiyyata təsiri birbaşa və dolaylı olmaqla iki hissəyə bölünür. Birbaşa təsir - əsas kapitalla yatırılan investisiyaların bir hissəsi kimi bank kreditləri, eləcə də iqtisadi artım faktoru olaraq ÜDM həcmi artırmasını qeyd edə bilərik. Banklara olan dolaylı təsir iki istiqamətdə fəaliyyət göstərir: pul siyasəti və infrastruktur obyektləri. Bu sahələrin hər ikisi investisiya fəaliyyətinə təsir göstərir və birbaşa səviyyəsindən asılıdır. Buna görə, bank sisteminin inkişafı iqtisadi inkişafın maliyyə əsasını genişləndirməkdə mühüm hesab edilir. İqtisadiyyata cəlb edilən investisiyalar, hər zamanki kimi, iqtisadi artımın əsas amilləri hesab olunurlar. Ölkədə həyata keçirilən iqtisadi siyasətə əsasən, əsas məsələlər investisiyaların stimullaşdırılması və onların həcmi artırmasıdır. Çünki kapital qoyuluşları nəticəsində iqtisadiyyat sektorlarında yeni iş yerləri görünür, mövcud

texnologiyalar yenilənir. Bu da orqanizmin inkişafını, iqtisadi modernləşmənin intensivləşməsinə və sabit inkişaf müddətini təmin edir.

İnvestisiya mühitinin yaxşılaşdırılması və iqtisadiyyatın real sektoruna uzunmüddətli investisiyalar üçün davamlı motivasiya mexanizmini birləşdirmək kompleks bir vəzifədir ki, bunun həlli həm bazarın, həm də hədəflənmiş dövlət tədbirlərinin bütün sursatının istifadə olunmasını nəzərdə tutur. Ticarət banklarının iqtisadiyyatın real sektoru ilə əlaqələrinin inkişafına kömək edən ən mühüm hadisələr arasında üçü ayırmaq lazımdır: banklar tərəfindən müəssisələrə kredit vermək üçün mükəmməl qanunvericilik bazasının yaradılması; kapitalın səviyyəsinin artırılması və kommertiya banklarının uzunmüddətli resurs bazasının yaradılması; kredit riskinin azaldılması.

Bank sektorunun formalaşması əsasən iqtisadiyyatın və sosial sahənin inkişafı dövləti tərəfindən müəyyən edilir. Daha çox müəssisə, kommertiya və qeyri-kommertiya təşkilatları, daha çox iş adamları, daha çox müştəri, banklarda daha çox hesab, əməliyyat və xidmət. Buna görə inkişaf etmiş bir iqtisadiyyat və sabit bir ictimai sahə, maliyyə baxımından davamlı bir bank sektorunun formalaşması üçün ən əhəmiyyətli şərtədir. Bütün maliyyə bazarının əsas sürücüsü əhalinin əmanət fəaliyyətinin artması, dövlətin əmanətlərinin və qeyri-maliyyə aktivlərinin maliyyə dövriyyəsində iştirakıdır. Bundan əlavə, bank bazarının effektiv istismarı üçün risklərin qiymətləndirilməsi, qısamüddətli yenidən maliyyələşdirmə mexanizmləri, resursların banklararası daşımaları, risklərə əsaslanan fərqli tənzimləməni həyata keçirmək, kiçik və orta sahibkarlara daha sürətli borc verilməsi yolu ilə aktivlərin diversifikasiyasını stimullaşdırmaq və maliyyə suverenliyi üçün institusional çərçivəni gücləndirmək üçün bazar infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi zəruridir.

Milli iqtisadiyyat perspektivi hüdudlarında 4 strateji hədəf seçilmişdir. Güman edilir ki, bu strateji yol xəritələri üzrə hədəflər reallaşdırılırsa, real və maliyyə sektorları arasında tarazlıq təmin edilər və bununla da, davamlı iqtisadi inkişaf mümkün olar.

Birinci strateji hədəfi əsas seçərək vurğulanmalıdır ki, ölkəmizdə fiskal dayanıqlılıq mütləq şəkildə təmin edilməlidir və ölkənin pul siyasətinin üzən məzənnə rejimi üzərində qurulması daha məqsədə uyğundur. Nəticə etibarilə, fiskal və monetar siyasətlərinin uyğunlaşdırılması hesabına makroiqtisadi sabitlik təmin edilməsi ümdə məqsədlərdən biridir. Ölkə iqtisadiyyatı perspektivində 2-ci hədəf hüquqi şəxslərin göstərdikləri fəaliyyətlərində səmərəliliyin yüksəlməsi hansı ki, onların paylarının nəzarəti dövlət məxsusdur. Eləcə də, özəlləşdirmənin reallaşdırılması yolu ilə iqtisadi aktivliyi təmin etməkdən ibarətdir. 3-cü hədəf insan kapitalının inkişafıyla bağlıdır. Bununla əmək bazarının inkişafı ölkə iqtisadiyyatının perspektivi ilə uzlaşdırılacaqdır. Son olaraq biznes mühitinin daha da yaxşılaşdırılması hədəfini 4-cüsü kimi qeyd edə bilərik. (“Milli İqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələri, il 2017)

Qloballaşan dövrdə ölkənin iqtisadiyyatı da müəyyən dəyişikliklərlə qarşı-qarşıya qalır. Bu gün qlobal iqtisadiyyatda rəqabət xarakterli yeni bilik, yeni istehsal üsulları, eləcə də yüksək texnologiyalı malların və xidmətlərin yaradılması buna səbəb olur. Ümumiyyətlə, iqtisadiyyatda bazar münasibətlərinin inkişafında mühüm amil rəqabətin olmasıdır. Ölkə iqtisadiyyatı rəqabətin institusional əsaslarda formalaşır və bank sektorunun da daxil olduğu bütün sahələrdə inkişaf edir. Bank məhsul və xidmətlərinin rəqabət qabiliyyətinin artırılması, bank fəaliyyətinin genişləndirilməsi və nəticədə rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılması probleminin həlli bankın rəqabət qabiliyyətli inkişaf strategiyasını inkişaf etdirmək, rəqabət üstünlüklərini yaratmaq və istehlakçı seçimlərində mövcud dəyişiklikləri nəzərə alaraq bazarda rəqabət mövqeyini tənzimləmək üçün imkan yaradır.

Bankların iqtisadiyyatın real sektoru ilə qarşılıqlı əlaqəsi üçün əsas vasitə bank strategiyasıdır, yəni dövlət potensialı və ədalətliliyinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən və uzunmüddətli və çətin tərs nəticələrə gətirib çıxaran mümkün bank qərarları və hərəkətləridir. Bank fəaliyyətinin strateji planlaşdırmasında kredit, investisiya və depozit yığılması strategiyalarının rolu olduqca yüksəkdir.

Əhəmiyyətli dərəcədə, bank əməliyyatlarının effektivliyini və real iqtisadiyyatla əlaqəsini müəyyənləşdirərək, bank fəaliyyətinin əhəmiyyətli sahəsini əhatə edir. Birincisi kredit və investisiya strategiyalarını, ikincisi, kapitalın formalaşdırılması strategiyasını və borclu borclarını birləşdirir. Bu strategiyanın həyata keçirilməsinin effektivliyi bankın aktiv və passiv əməliyyatlarının təhlili zamanı müəyyənləşdirilir. (Тарасова О. Е. 2012, стр.112-114)

Belə aktiv, qeyri-müəyyən və heç də sadə olmayan mühitdə siyasət və biznes adamları öz yanaşma və məqsədlərini müəyyənləşdirmək, redaktə etmək və reallaşdırmaq üçün yalnız milli və makro səviyyədə yox, əlavə olaraq regional və beynəlxalq səviyyələrdə də iqtisadi proseslərlə yaxından tanış olmağı lazım bilirlər. Dövlətin öhdəliyinə düşən - iqtisadiyyatı izləmək, alternativ ölçmə və ssenarilərin təsirlərini dəyərləndirmək, proqnoz və inkişaf planlarını reallaşdırmaq üçün güclü təhlil potensialının olmasına ehtiyac yaradır.

Strateji idarəetmə və planlaşdırmanın müasir konsepsiyası ətraf mühitin qeyri-sabitliyinin artması, qloballaşma, sərtləşmə və rəqabətdə əsas dəyişikliklərin artması nəticəsində yaranmışdır və buna görə də bank biznesində strateji idarəetmə daim inkişaf etməlidir, onun metodları çevik və bankların fəaliyyətinin sürətlə dəyişən şərtlərinə uyğunlaşmalıdır . Müasir bankların mənfi cəhətləri, sürətli iqtisadi təsir göstərən fəaliyyət növlərinə aiddir, bankın xarici və daxili mühitini proqnozlaşdırmaq və çevik strategiyaların inkişaf etdirilməsinə kifayət qədər diqqət yetirilmir. Bankçılıq biznesinin inkişafının əsas istiqamətlərini müəyyən edə bilən strateji idarəetmə metodikasıdır ki, bu da yalnız stabil şəraitdə uğurla inkişaf etməklə yanaşı qeyri-müəyyənlik hallarında artan təsirlərin təsirinə də davam edəcəkdir.

II FƏSİL. BANK SİSTEMİNİN FORMALAŞMASI

“Bank” və “Bank sistemi”, “Bank sektoru” anlayışları.

Bank – fiziki və hüquqi şəxslərin pul vəsaitlərini depozitə cəlb etmək, həmin vəsaiti müddətlilik və faizlə geri qaytarmaq şərti ilə öz adından və öz hesabına yerləşdirmək, fiziki və hüquqi şəxslərin hesablarını açmaq və əməliyyatlarının məcmusunu həyata keçirmək üçün müstəsna hüquqa malik kredit təşkilatıdır. Banklar pul vəsaitlərinin toplanılması, kreditin verilməsi, pulla hesablaşmaların həyata keçirilməsi, dövriyyə üçün kredit vəsaitlərinin emissiyası, müxtəlif qiymətli kağızların buraxılması və s. funksiyalarını yerinə yetirən xüsusi iqtisadi institutlardır.

Bank sistemi - bankların, bank infrastrukturu, bank qanunçuluğu və bank bazarının məcmusudur. Sistem özü – analiz, tənzimləmə, idarə olunma və onların ayrı-ayrı bölmələrinin bütünlükdə obyekt kimi qəbul olunur. (“Azərbaycan Respublikasında banklar və bank fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 1992, Maddə 1.

Bank sektoru – cəmiyyətin bank xidmətləri və bank məhsullarına olan ehtiyacın ödənilməsi üçün nəzərdə tutulmuş bir sahədir. Bankların əsas funksiyaları alıcı və satıcılar arasında pul vəsaitlərinin köçürülməsində vasitəçi olmaqdır.

2.1 Bankların yaranması və iqtisadiyyatdakı rolu. Bank sektorunun inkişaf perspektivləri və inkişafındakı əsas tendensiyalar

2.1.1 Bank sektorunun yaranma tarixi

Bankların və bank işinin yaranma tarixinə nəzər yetirsək, bank işinin 4 minillikdə müxtəlif ölkələrdə, imperiyalarda, regionlarda həddindən artıq və çoxşaxəli yollardan keçmiş olduğunun şahidi olarıq. Mürəkkəb mərhələlərdən keçərək bugün deyə bilərik ki, bank sistemi dünya təsərrüfatının və milli təsərrüfatın möhtəşəm və sərbəst seqmentidir. Banklar tarixi əsrlər boyu, onların

xüsusi vəzifələri və funksiyaları ilə müasir formaları əldə etməzdən əvvəl yaradılıblar. Bankın ilk prototipləri artıq qul və feodal cəmiyyətlərdə mövcud idi.

XX əsrlərdə dünyada baş verən müharibələr, bunun nəticəsində yaranan maliyyə borcları, büdcə və valyuta böhranları bank işinin məzmun və görünüşündə köklü dəyişikliklərə yol açmışdır. Bütün bu hadisələr ciddi ziyan vurmasına baxmayaraq bank sektoru regionlarda, ölkələrdə bir sözlə bütün dünyada öz mövqeyini qoruyub saxlamaqdadır.

Bank sisteminin təməli Qərbi Avropa ölkələrində kapitalizmin inkişafı ilə bağlıdır deyə bilərik. Bank adlandırılan iqtisadi institutların yaranması və inkişafı dünya cəmiyyəti, eləcə də dünya mədəniyyətinin inkişafı ilə bərabər vaxtlarda baş vermişdir. XVII əsrin sonlarına doğru bankların yaranmasıyla yanaşı bank tipli səhmdar cəmiyyətlər də meydana gəlir. Lakin sonralar bir sıra səbəblərdən ötrü, ən əsas da pul emissiyasının tənzimlənməsi ilə əlaqədar olaraq mərkəzi bankların yaranması mühüm məsələ kimi ortaya çıxmışdır. Həmin dövrdə əksər dövlətlərdə bazarın və ya ümumi götürsək, maliyyə sektorunun inkişafının dövlət tərəfindən tənzimləyici orqanı olan mərkəzi bank olmadan fəaliyyəti çətinləşmişdir. Məhz elə ona görə, mərkəzi bankın yaranması zərurət hesab olunurdu.

2.1.2 Bankların iqtisadiyyatda rolu

Bazar iqtisadiyyatına keçid ərəfəsində yenicə aktualıq qazanmış maliyyə institutlarından biri də elə banklar sayılır. Hal-hazırda, banklar iqtisadiyyata güclü bir təsir göstərir. Onlar müvəqqəti olaraq azad pul yığırlar və onları ehtiyacı olan bazar iştirakçılarına ayırırlar. Bazar iqtisadiyyatını maliyyələşdirərkən, banklar təsərrüfat subyektlərinin dəstəyi ilə bağlı bir sıra digər vacib funksiyaları yerinə yetirirlər. Sosial-iqtisadi sistemdə kommertiya bankları bir sıra mühüm funksiyaları yerinə yetirir və hər hansı bir ölkənin bank sistemində əsas iştirakçısıdır. Fiziki şəxslər və hüquqi şəxslər üçün bank öhdəliklərin yerinə yetirilməsi və qarşı tərəflərdən pul vəsaitlərinin alınması təmin edilmiş bir pul köçürmə mərkəzi kimi çıxış edir. Hüquqi şəxslər üçün bank xüsusi əmək haqqı layihəsi, pul köçürmə xidmətləri kimi xüsusi bank

xidmətləri göstərir. Eyni zamanda bank, kredit təşkilatı olaraq, borc verən kimi çıxış edir və vətəndaşlara ipoteka krediti, vətəndaşlar üçün avtomobil krediti, müxtəlif hüquqi formalarda olan təşkilatlar üçün qısamüddətli və uzunmüddətli kreditlər verə bilər. Banklar öz məhsulunu maliyyə bazarlarına təqdim etməklə iqtisadiyyatın sahələrinə kömək edərək onları inkişaf etdirir. Bu gün banklar aktivlərinin və kapitalının həcminə, üstəlik regional əhatəsinə görə o biri maliyyə vasitəçilərindən çox öndədir. Milli iqtisadiyyatın sabitliyinin təmin olunmasında da məhz banklar xüsusi rol oynayır. Dəqiq idarə olunan bank sistemi müəyyən mənada real iqtisadiyyatın ölçü göstəricisidir. Başqa sözlə desək, bank sisteminin rəqabətqabiliyyətliliyi ümumilikdə milli iqtisadiyyatdan asılıdır. Bu o deməkdir ki, o fiziki şəxslərdən tutmuş kiçik və böyük sahibkarlara qədər yüksək keyfiyyətli və adekvat xidmətlərinin maliyyə vasitəçiliyini təmin etmək qabiliyyətindən asılıdır. Burada kapital axınına təmin etmək böyük rol oynayır. Ticarət banklarının fiziki şəxslərdən və təşkilatlardan, qlobal kapital bazarlarında kreditlərdən və banklararası bazarlardan olan kreditləri cəlb etmək, istiqrazlar vermək və fiziki və hüquqi şəxslərə kredit vermək üçün istifadə etmək qabiliyyəti onların maliyyə davamlılığı üçün müəyyən tələbləri tələb göz önünə qoyur. Bir kommersiya bankının maliyyə sabitliyi aktivlərin və öhdəliklərin strukturu, kapital əmsalları, gəlirlilik, likvidlik, idarəetmə keyfiyyəti və müvafiq olaraq qəbul edilmiş idarəetmə qərarları və biznes prosesləri ilə müəyyən edilir. Davamlılığın bu xüsusiyyətləri yaxından əlaqələndirilir. Məs. bankın rentabelliği və likvidlik səviyyəsi eyni zamanda aktivlərin və öhdəliklərin strukturundan asılı olan və kapitalın məbləğinə təsir edən idarəetmənin keyfiyyətindən asılıdır.

İqtisadiyyatın bank sektoru maliyyə sisteminin ən vacib elementlərindən biridir. Müvəqqəti olaraq sərbəst pul vəsaitlərinin yığılması və sonradan fəal əməliyyatlarda yerləşdirilməsi banklar iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrindən olan "iqtisadiyyatın hər hansı bir sisteminin formalaşan elementi" olan "dövriyyə sistemi" kimi çıxış edir. Bank sisteminin uğurlu fəaliyyəti ölkədə iqtisadi artımı və bütövlükdə iqtisadiyyatın səmərəliliyinin əsasını təşkil edir. Müasir bank sistemi çoxsaylı xidmətlər sahəsidir. Bank sisteminin özünün

mürəkkəbliyi, müştərilər, tərəfdaşlar və bank xidmətlərinin digər istifadəçiləri ilə əlaqələrin geniş spektri iqtisadiyyatın bank sektorunun fəaliyyətinə əlverişli şərait yaratmağın zəruriliyini müəyyən edir. Hal-hazırda bank sektoru üzərinə düşən öhdəliklər üçün məsuliyyətin böyük yükünü daşıyır, hər hansı bir bank fəaliyyətinə daim müşayiət edən bütün növ riskləri bir araya toplayır və bankların manevr və inkişafının ən yaxşı yolunu seçir. Bank sisteminin və regional iqtisadiyyatın real sektorunun mənafeələrində ziddiyyətin aradan qaldırılması üçün dövlət iqtisadi siyasətinə əhəmiyyətli düzəlişlər edilməlidir. Dövlət siyasətinin tənzimlənməsi regional bank sisteminin inkişafı və fəaliyyətinin tendensiyalarının, aşkar edilmiş çatışmazlıqların səbəblərinin hərtərəfli təhlili əsasında həyata keçirilməlidir.

Bank sistemi milli iqtisadiyyatın yenidən qurulması və iqtisadi artımın sürətləndirilməsi sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi üçün əsaslı bir element kimi çıxış etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bank sektorunun məqsədlərinə nail olmaq dövlətin, əhalinin və qeyri-maliyyə müəssisələrinin də daxil olduğu iqtisadiyyatın əsas ehtiyaclarını ödəmək üçün vacibdir. Bir qayda olaraq, bank sektoru əsas funksiyalarının həyata keçirilməsində dövlətə kömək edir. Bu yardım aşağıdakı vasitələrlə təmin olunur:

- istehlak kreditləri imkanlarının genişləndirilməsi yolu ilə həyat keyfiyyətinin artırılması üçün imkanlar yaratmaq;

- ipoteka kreditləşməsi vasitəsi ilə ölkənin vətəndaşları üçün mənzil sığortasının mümkünlüyü, habelə ümumilikdə mənzil bazarının artımını stimullaşdırmaq üçün maliyyə alətlərinin istifadəsi;

- təhsil kreditlərinin genişləndirilməsi yolu ilə vətəndaşların təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsinə kömək etmək;

- fərdi əmanətlərin formalaşması yolu ilə vətəndaşların öz rifahı üçün məsuliyyətlərinin artması.

Maliyyə xidmətlərinin mövcudluğunun artırılması cəmiyyətin şaquli hərəkətliliyini artıracaq, elitanın yenilənməsini sürətləndirəcək və insan kapitalının

inkişafına kömək edəcəkdir. Məs., ipoteka və ya təhsil krediti alan bir vətəndaş, onların rifahı və statusunu yaxşılaşdırmağa imkan verir. İnsan kapitalı, öz növbəsində, iqtisadiyyatın yenilikçi inkişafının əsasını təşkil edir.

Məqsədin siyasi forması - suverenliyin gücləndirilməsi - iqtisadi əsaslandırıcıdır. Birincisi, suverenlik Azərbaycan ərazisində istehsal olunan dəyəri artırır və Azərbaycan ölkəsinin sakinlərinin mənafeələrini qoruyur. İkincisi, suverenlik xarici və daxili siyasətin aparılmasında müəyyən bir azadlıqdır. Xüsusilə, pul üçün daxili tələbatın dəyişməsinə uyğun olaraq pul vermə imkanındır. Belə bir fürsət olmadıqda milli pul xarici pullar ilə əvəzlənir. Üçüncüsü, suveren bank sektoru, ehtiyat fondlarından fərqli olaraq, milli iqtisadi dövriyyədən resursların diversifikasiyası tələb etmədən, xarici şokları azaldır. Bu, dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin edir, milli şirkətlərin dünya bazarında ayrı-seçkilik ilə bağlı risk səviyyəsini azaldır. Nəhayət, güclü suveren bank sektoru Azərbaycanda biznesin digər ölkələrə yayılmasının əsasını təşkil edəcək. Beləliklə, bank sektoru Azərbaycan qeyri-maliyyə sektorunun qlobal rəqabət qabiliyyətinə nail olmağa kömək edəcəkdir.

Bank sektoruna təsir göstərən qlobal, makroiqtisadi və daxili mühit göstəricilərini nəzərdən keçirək.

- 1) Qlobal mühit ölkənin kommersiya banklarının kreditlər və borclar şəklində xarici investisiyaların cəlb edilməsi, beynəlxalq fond birjalarında səhmlərin buraxılması yolu ilə kapitalı artırmaq qabiliyyətinə təsir göstərir.
- 2) Makroiqtisadi mühitdə institusional mühit, istehsal və ticarətin inkişaf səviyyəsi, ölkənin bank sistemi daxildir. İnstitusional mühit tənzimləyici və digər dövlət orqanları tərəfindən bankların fəaliyyətinin tənzimlənməsi və hüquqi tənzimlənməsinin xüsusiyyətləri, məhkəmə və bürokratik strukturların qərarlarının şəffaflığı ilə formalaşır.
- 3) Bankın daxili mühiti kadr, İT sistemi, idarəetmə keyfiyyəti ilə formalaşır. Bank işi tamamilə intellektual bir işdir, buna görə də kadrların daha da təkmilləşməsi müvəffəqiyyətin açarıdır.

Ona görə də, bank sektoru inkişaf strategiyasını həyata keçirən zaman idarəetmə sisteminin adaptiv olması, dəyişən mikro, makro və global iqtisadi mühitin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, bank xidmətlərinin bəhrəsi və müştəri məzmununun xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdır. (economy-lib.com)

İqtisadi sistemin istiqamətlərindən biri bank sistemidir. Bank sistemi daima fəaliyyətdədir. Bank sistemi günü gündən inkişaf edir, təkmilləşir və yenilənmiş struktur element komponentləri ilə daha da genişlənir. İqtisadiyyatın hər dəyişikliyə məruz qalan bölməsi kimi bank sistemi də əsaslı şəkildə bu kimi hallarla rastlaşır. Dəyişikliklərin üzərində işlənmə reallaşdırılan iqtisadi islahatların son nəticəsi, bank fəaliyyəti ilə məşğul olan kommertiya müəssisələrinin mahiyyəti və fəaliyyəti ilə bağlı müasir fikirlər əsasında tətbiq olunan bank qanunvericiliyi tərəfindən tətbiq edilir.

Dünya iqtisadiyyatını bank sektoru olmadan heç cür təsəvvür edə bilmərik. Ona görə ki, iqtisadiyyatın ən aparıcı, stimullaşdırıcı sahələrindən biri məhz elə bank sferasıdır. Bank sektoru bazar mexanizminin normal, səmərəli fəaliyyətinin əsasını təşkil edən bazar münasibətlərinin inkişafı üçün ən vacib istiqamətlərdən biridir. Ona görə bu sahənin inkişafı prioritet olmalıdır, çünki kredit və maliyyə mexanizminin təsiri bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsini müəyyənləşdirir. Bazar münasibətlərinə keçən iqtisadi körpü bank sektoru tərəfindən ölkədə investisiya fəaliyyətini daha da aktiv bir şəkildə həyata keçirməyə, əmanətçilərin vəsaitlərinin iqtisadiyyatın real sektorlarına yayılmasına real zəmin yaratmışdır. Ölkə iqtisadiyyatının real sektorunun müsbət nəticələr ilə fəaliyyət göstərməsi məqsədilə onun hər bir vacib komponentinin, əsasən bank münasibətlərinin formalaşdırılması və inkişafı çox vacib məqam hesab edilir. Müasir iqtisadi təhlillər pul-kredit siyasətində iqtisadi problemlərin həlli yolunu kredit qoyuluşlarının səviyyəsi, bank kapitalının təmərküzləşməsi, həm kreditlər həm də depozitlər üzrə orta faiz dərəcəsinin dəyişməsi, resursların cəlb edilməsi qabiliyyəti və bunlar kimi bank sektoruna aid bir çox parametrlərdən birbaşa asılı olduğunu qeyd etməyə imkan verir.

Son zamanlar ölkəmizin bank sektorunda baş verən əsaslı dəyişikliklər iqtisadiyyatın digər sahələrinə də təsir göstərir. Bunu belə bir misalla izah edə bilərik ki, bank sektoru kreditləşməni məhdudlaşdırdığı zaman ölkə iqtisadiyyatındakı fəallıq göstəricisi aşağı düşür, bazara çıxış qəlizləşir və bu da öz növbəsində ticarət dövriyyəsinin də aşağı düşməsi ilə nəticələnir. Bunun kimi hadisələrin asılılığını bank sektoru ilə əlaqəli olduğunu mütləq şəkildə qeyd etməliyik. Bank maliyyə vasitəçisi kimi müxtəlif maliyyə əlaqələrinə vasitəçilik edir və müxtəlif sahələrdə paylanmış pul vəsaitlərinin hərəkətini təşkil edir. Aydınır ki, bank sektorunun əsas vəzifəsi yalnız müştəri xidmətini həyata keçirmək deyil, mümkün qədər də cəlb etməkdir. Banklar gələcək gəlirləri yaradan və inkişaf etdirməyə imkan verən real olan iqtisadi subyektlərdir.

Bank sektorunun əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- ✓ əmanətçilər və bankların digər kreditorlarının maraqlarının qorunmasının gücləndirilməsi;
- ✓ əhalinin və təşkilatların yığım fondlarının bank sektoru fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması və onların kredit və investisiyalara çevrilməsi;
- ✓ kredit təşkilatlarının rəqabət qabiliyyətini artırmaq;
- ✓ ədalətsiz kommersiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi və qanunsuz məqsədlər üçün kredit təşkilatlarının istifadəsinin qarşısının alınması (əsasən terrorizmin maliyyələşdirilməsi və cinayətdən əldə edilmiş gəlirlərin leqallaşdırılması kimi);
- ✓ rəqabətli mühitin inkişaf etdirilməsi və kredit təşkilatlarının fəaliyyətində şəffaflığın təmin edilməsi;
- ✓ investorların, borc verənlərin və əmanətçilərin bank sektoruna olan inamının gücləndirilməsi

Sadalanırları bir daha gözdən keçirək. Bank sektoru maliyyə bazarlarında bu məqsədlərə nail olmalıdır:

- Daxili əmanətlərin ən az əməliyyat xərcləri ilə investisiyalara çevrilməsini təmin etmək;

- Resursların səmərəli bölüşdürülməsini təşviq etmək;
- Dövlətin əsas sosial funksiyalarının həyata keçirilməsi mexanizmlərini təmin etmək;
- Maliyyə suverenliyinin güclənməsini təmin etmək.

Banklar tənzimləmə, sistemin köhnəlməsi, inkişaf etməkdə olan texnologiyaların və biznes modellərinin inkişafı, rəqabət və müştəri tələblərinin artırılması ilə bağlı müxtəlif vəzifələri həll etməli və yeni davamlı inkişaf strategiyalarının həyata keçirilməsini təmin etməlidirlər.

Son 10 ildə bank sektorunda böyük canlanma müşahidə olunmuşdur. Qərblə ölkələrində bu çox illər əvvəl yaranmış və getdikcə daha da mürəkkəbləşmişdir. Keçmiş sovet ölkələrində isə yeni tip bank sisteminin yaranması çox çətin prosesdən keçmişdir. Bank sektorunun formalaşması bu ölkələrdə, eləcə də Azərbaycanda sistemli böhran şəraitində irəliləmişdir. Həmçinin əlavə edə bilərik ki, 90-cı illərin əvvəllərində buna səbəblərdən biri institutiv əsasların olmaması idi. Bu isə öz növbəsində banklara olan etibarın itməsi, informasiyanın qeyri-dəqiq və biznesin riskə uğraması ehtimalı bank sektorunu çökdürdü. O zamanki siyasət də bank fəaliyyətinin effektiv nəzarətinə və eləcə də banklararası ziddiyətə gətirib çıxartdı. Məhz 1995-1999-cü illər ərzində bank sektoru dövlətin iqtisadi və siyasi fəaliyyətində əsaslı rol oynamağa başladı. Artıq modernləşdirilmiş bank sferası bir sistem şəklində davam etməyə başladı, burada dövlət çox böyük dəstək oldu. Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafının yolu çox da asan olmayan yollardan keçmişdir. Bir ölkənin iqtisadi inkişafı və rəqabət qabiliyyəti mənəvi dəyərlərə toxunmadan əldə edilməli və iqtisadi tərəqqi sosial inkişafın zirvəsinə yüksəlməlidir. (Əliyev M., 2011, səh.14)

2.1.3 Bank sektorunun inkişaf perspektivləri və inkişafındakı əsas tendensiyalar

Dünyada qəbul olunmuş ümumi qanunvericiliyə baxmayaraq, bank işinin inkişafı prosesi onun gedişatına əsaslanır. Belə ki, hər bir ölkə iqtisadiyyatın əsasını təşkil edən bank sektorunun inkişafına başlayan zaman milli iqtisadiyyatın

genotipinə uyğun olaraq xüsusi bank işi təşkilatının modelini hazırlayır. Hazırlanan model bank işinin təkmilləşdirilməsində və transformasiyasında mühüm rol oynayır. Öz növbəsində banklar da öz təklifləri, qaydaları, xidmətləri, öz daxili və xarici siyasətlərini təqdim edərək realizə olunmağa başlayırlar.

Banklar, maliyyə bazarlarında əhəmiyyətli rol oynayırlar, çünki investisiyaların səmərəliliyini artıran yüksək keyfiyyətli məlumatlar istehsal edirlər. Bankların balansı dövləti kreditlərin həcminə təsir göstərir. Bank balansının pisləşməsi və buna görə bank kapitalının səviyyəsində azalma kredit resurslarının azalmasına və verilən kreditlərin ümumi məbləğinə gətirib çıxarır. Kreditləşmənin azalması iqtisadiyyatın fəaliyyətini azaldacaq investisiyaların azalmasına gətirib çıxarır. Bankların balansları kifayət qədər ciddi şəkildə pozularsa, banklar iflasa başlayacaq, hətta sağlam maliyyə institutları üçün də iflas təhlükəsi yarana bilər. Onun mənbəyi ya məlumat yetərsizliyi ya da düzgün olmayan məlumatlardır. Depozitlərdən (depozit sığortası olmadıqda) itirən və bankın kredit portfelinin keyfiyyəti barədə heç bir məlumatı olmayan qorxaq əmanətçilər əmanətlərini bankın bankrot olduğunu fikirləşərək depozitlərini geri götürürlər. Nəticədə bank sektoru kredit əməliyyatlarının həcmi azalır. Vəsaitlərə həddindən artıq tələbat daha yüksək faiz dərəcələrinə gətirib çıxarır. Bankçılıq çaxnaşması nəticəsində kredit bazarında yanlış seçim və mənəvi təhlükə problemləri daha da güclənir. Bu məhsuldar investisiyaların daha da dramatik azalmasına və iqtisadi fəaliyyətin daha da azalmasına gətirib çıxarır.

Problemlər son illərdə pərakəndə kreditləşmə bazarında rəqabətin gücləndirilərək, bankların öz kredit məhsulları və rəqiblərinin kredit məhsullarını daim təhlil etməyə məcbur etməsi, onların dəyişdirilmiş versiyalarını hazırlamaq və həyata keçirmək və fərdi kredit məhsullarının şərtlərini yaxşılaşdırmaq üçün davam edən işlər aparmaqdır. Bu baxımdan, müasir şəraitdə pərakəndə kreditləşmə yeni xüsusiyyətlərə malikdir. Bank kreditlərinin çeşidi kredit şərtlərini asanlaşdırmaqla əhəmiyyətli dərəcədə genişlənir. Kreditləşmə prosesində banklar ticarət, xidmət, sığorta və digər

təşkilatlarla daha çox əməkdaşlıq edir və digər xidmətlərlə birlikdə kreditlər verir. Bundan əlavə, kreditlərin verilməsi üçün texniki bazanın təkmilləşdirilməsi, bank fəaliyyətinin təşkili, kredit məhsulu satış kanalları daim inkişaf etdirilir, standart məhsullar üçün müştəri xidməti özünüidarəetmə sahələrinə köçürülür və risklərin idarə olunması sistemləri təkmilləşdirilir. Bütün bunlar fərdi bank məhsullarının çeşidinin genişlənməsinə gətirib çıxarır ki, bu da daimi inkişafın və pərakəndə bank kreditlərinin təsnif edilməsinə əlavə ehtiyacın yaranmasına səbəb olur. Ona görə də, bank istehlak kreditlərinin inkişaf perspektivlərini müəyyən etmək ümdə məsələlərdən biri hesab olunur.

Kommersiya banklarının fəaliyyəti bir neçə əsas prinsip üzərində qurulur. Vacib prinsiplərdən biri – bankın real mövcud olan resurslar hüdudunda çalışmasıdır. Eyni zamanda digər prinsipləri də nəzərdən keçirmək lazımdır. İkinci prinsip kimi – öz fəaliyyətinin nəticələrinə görə bankın iqtisadi məsuliyyətini əhatə edən tam iqtisadi müstəqillikdir. Kommersiya banklarının öz müştəriləri ilə qarşılıqlı münasibətləri adi bazar münasibətləri kimi qurulması da üçüncü prinsipə əsaslanır. Son əsas prinsip olaraq kommersiya bankının fəaliyyətinin tənzimlənməsinin inzibati təsir metodları ilə deyil, dolayısı iqtisadi təsir metodları vasitəsilə həyata keçirilə bilməsindən ibarətdir.

Bank işində intizamın yaxşılaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilir. Ümumiyyətlə, hər hansı bir ölkədə bank sisteminin inkişafının əsas zərurətlərindən biri sağlam rəqabət mühitini təmin edilməsi məqsədilə maraqlı olan tərəflər üçün bank fəaliyyətindəki informasiya şəffaflığıdır. Bankların arasında olan rəqabət gücləndikcə, bəzi perspektivlər yaranır, məs. banklar açıqlanan informasiyanı daha aydın şəkildə təklif edirlər. Bunu onun üçün edirlər ki, bazar iştirakçıları onların işini daha adekvat qiymətləndirsinlər, kredit fəaliyyəti sahəsini, onun məruz qaldığı riski, riskli idarəetmə keyfiyyətini və onun yetərlilik səviyyəsinə nail olsunlar. Başqa sözlə, yarana biləcək iqtisadi böhran, müəssisələr və dövlətin stabil olmayan maliyyə vəziyyəti şəraitində düzgün qərarlar qəbul etmək üçündür.

Məlumat yetərsizliyi bəzi hallarda maliyyə baxımdan kapital itkisi kimi uğursuzluqlara da gətirib çıxara bilər. Xidmətin bu növünü daha yaxşı inkişaf etdirməkdə əsas məqsəd müştərinin rahatlığı və məmnunluğudur ki, bu da rəqabətdə üstünlükdür. Onu da qeyd edək ki, bank sistemini işləyib hazırlayan mütəxəssislər bank işi, onun forması və nəticələrini, ümumilikdə bank fəaliyyətinin əsasının – pul kapitalı olduğunu vurğulayırlar. Bu məqsədlə mütəxəssislər tərəfindən bir çox məsələlər öz həlli yolunu tapmışdır:

- Bank işinə və onun məhsuluna olan analizə konseptual yanaşmanı müəyyən etmişlər,

- Kapital və pulun bazara transformasiya mərhələsini öyrənmiş, eləcə də bunun institusional və funksional strukturuna əsaslanaraq istehsalın kriteriyalarına görə üzə çıxarmışlar,

- “Bank” , “Bank məhsulu”, “Bank xidmətləri” anlayışlarını aydınlaşdırmaq, onları bir-birindən ayırmaq məqsədi ilə dəqiqliklə analiz etmişlər,

- Bank və parabank institutlarının xüsusiyyətlərini, onların bazarda kapital və pulla qarşılıqlı əlaqə formalarını üzə çıxarmışlar.

Bank sektorunun inkişaf perspektivləri haqqında danışarkən ilk növbədə onların bölgüsünü aparmalıyıq. **Bank sektorunun inkişaf perspektivləri** bunlardan ibarətdir:

- Bankların iqtisadi inkişafda rolunun artması,

- Qeyri-neft sektorunun diversifikasiyası,

- Real sektorun, eləcə də qeyri-neft sektorunun maliyyə resurslarının artması

Bütün bu sadalananlara olan tələbləri düzgün qiymətləndirmək lazımdır. Eyni zamanda sektora kredit qoyuluşlarının yüksəldilməsi vacib şərtlərdən biridir. Bunun üçün Azərbaycanın bölgələrində biznes subyektlərinin, həmçinin əhalinin keyfiyyətli maliyyə xidmətlərinə çıxışını təmin etmək lazımdır. Vacib amil olan kapital artımına nail olunmalıdır. Eləcə də nağdsız ödənişlərin, elektron bankçılığın miqyasının genişlənməsi istiqamətində məqsədyönlü tədbirlər görülməlidir. Qlobal böhran zamanı bank-maliyyə sektoru inkişaf və modernizasiya strategiyası,

həmçinin böhranqabağı qoruyucu idarəetmə və “maliyyə immunizasiyası” tədbirləri nəticəsində dayanıqlılıq nümayiş etdirərək öz müvazinətini qoruyub saxlaya bilər və eləcə də risklərin qarşısı alınabilir.

Bank məhsulları və xidmətləri bazarının tədricən yenidən qurulması və inkişafı ən çox müzakirə olunan aktual mövzudur. Son zamanlar bank sektorunda müəyyən tendensiyalar yaranıb:

- Bankın göstərdiyi xidmətlərin genişlənməsinə yol açan bank informasiya texnologiyalarının inkişafı
- İqtisadiyyatın maliyyə və bank sektorunun yenidən qurulması, habelə yeni sahələrin formalaşması
- Əhalinin maliyyə avadanlığı ilə təmin olunmasına kömək edən tədbirlərin həyata keçirilməsi. (Н.И.Парусимова, Москва 2005, səh.85)

2.2 Bank sisteminin dayanıqlılığının təmin olunması və stabilliyinin qorunması

Bank sisteminin və bütövlükdə iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyəti sistemin bütün təsərrüfat agentləri, kiçik və orta sahibkarlardan kiçik sahibkarlara və fiziki şəxslərə qədər yüksək keyfiyyətli və xərcli adekvat maliyyə vasitəçiliyi təmin etmək qabiliyyətindən asılıdır.

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində bankların maliyyə sabitliyinin qorunması yolunda bu addımların atılması vacib görünür:

- Kredit faizlərinin endirilməsi,
- Bankların kifayət qədər uzun müddətli depozit cəlbi,
- Kiçik və orta sahibkarlığa marağın çoxaldılması və onların inkişafı üçün tədbirlərin görülməsi,
- Trast, franşayzinq, faktoring timsalında bir çox bank əməliyyatlarının reallaşdırılması və s.

Ümumiyyətlə, banklar tərəfindən strateji inkişaf planı hazırlanarkən aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

- ölkə iqtisadiyyatının sosial-iqtisadi inkişaf durumu,
- əhalinin gəlirləri
- maliyyə bazarlarındakı dəyişikliklər

Kapitallaşma səviyyəsi, eləcə də mənfəətlilik, həmçinin likvidlik bankın maliyyə sabitliyini müəyyən edən göstəricilər hesab edilir. Banklarda maliyyə vəziyyətinin sabitliyinin təmin olunması məqsədilə banklar mütəmadi olaraq risk göstəricilərini təhlil etməlidir. Gəlir və xərclərini də dəqiqliklə gözdən keçirib, gələcək üçün proqnozlaşdırmalıdırlar. Yüksək likvidli aktivlərə sahib olmaq banklar üçün əsas məqsədlərdən biri olmalıdır. O aktivlərə ki, lazım olan zamanda pula çevirmə qabiliyyətini itirməsin.

İqtisadiyyatın real sektoru ilə bank sisteminin daha sıx qarşılıqlı əlaqədə ola bilməsi üçün uzunmüddətli resurs bazasının yaradılması zəruri şərtlərdən biri hesab olunur. Bununla bağlı olaraq bank sisteminin ümdə vəzifələrindən biri əhali əmanətlərinin cəlb üzrə daha aktiv fəaliyyət göstərməsidir. Əhalinin əmanətlərinin banklara cəlb olunmasını şərtləndirən amilləri sayasız olsa, maliyyə vasitəçilərinə əhali ilə yanaşı iqtisadi subyektlərin inamının qazanılması, real faiz dərəcəsinin dəyişməsi, əhalinin real gəlirlərinin artmasını qeyd edə bilərik. Bankların cəlb etdiyi resurslarda əhali əmanətlərinin payının aşağı olması, bank sisteminin inkişafını səciyyələndirən göstəricilərdən biridir. Bank sektorunun böhran və ya durğunluq zamanı müxtəlif xarici faktorlara reaksiyası kommersiya banklarının nəzarəti və tənzimlənməsinin effektivliyinə ciddi şəkildə bağlıdır. Müasir iqtisadi şəraitdə bank fəaliyyətinin tənzimlənməsi və bank nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi zəruridir.

- Ticarət bankının maliyyə sabitliyi idarəetmə sistemi aşağıdakı əsas prinsiplərə əsaslanmalıdır:
- risklərin minimallaşdırılması,

- funksional tamlıq,
- iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğunluq,
- səmərəlilik,
- balans,
- adekvatlıq,
- yeniliklərə yönəlik,
- gələcək istehlakçı ehtiyaclarına yönəldilməsi,
- bankın işçilərin inkişafına yönəldilməsi və s.

Bank sferasında nəzarət tədbirləri ölkənin qanunvericiliyi əsasında institusional formalarda həyata keçirilməlidir:

- Pul və maliyyə sabitliyinin saxlanması. Bundan danışarkən, bankların müflisləşməyinə yol verməmək üçün aktiv və passivlərin səmərəli şəkildə idarə olunmasına istiqamətlənmiş tədbirlər toplusunu nəzərdə tutur.

- Bank sisteminin səmərəliliyinin təmin olunması dedikdə isə bank aktivlərinin keyfiyyətinin daha da yaxşılaşdırılması, eləcə də baş verə biləcək risklərin azaldılması tədbirləri başa düşülür.

- Əmanətçilər öz öhdəliklərini düzgün yerinə yetirə bilməyən banklara qarşı nəzarət tədbirlərinin görülməsinin gücləndirilməsi. (Z.F.Məmmədov, il 2016, səh.8)

Sivil və səmərəli bank işinin inkişafı üçün əsas şərt müsbət şəraitin yaradılmasıdır. Bu, bank sistemindəki dəyişiklikləri, keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, bank sisteminin ətraf mühitində dəyişikliklərin edilməsi, bank biznesinin qarşısına çıxan və çıxma biləcək maneələrin aradan qaldırılması üçün tələb olunur.

Bank sisteminin keyfiyyətini artırmaq üçün aşağıdakı parametrləri təmin etmək lazımdır:

- sabitlik (maliyyə sabitliyi, optimal səviyyə);
- səlahiyyətli biznes və maliyyə planlaması;
- etibarlı və səmərəli daxili prosedurlar, qanunvericilik və bank qaydalarına riayət, peşəkar idarəetmə;
- kreditor və əmanətçiyə güvən;
- əməliyyatların "təmizliyi" - qanunsuz gəlirlərə, əməliyyatlara, terrorizmin maliyyələşdirilməsinə qarşı;
- kifayət qədər aralıq və yüksək keyfiyyətli xidmətlər;
- kifayət qədər maliyyə imkanları, kapitalın yüksək keyfiyyəti;
- şəffaflıq və yüksək keyfiyyətli hesabat, MHBS-nin istifadəsi;
- inkişaf etmiş bank infrastrukturunu: filial və nümayəndəlik şəbəkələri, müasir texnologiyalar, inkişaf etmiş və mükəmməl məskunlaşma sistemi;
- dəyişən iqtisadi mühitə uyğunluq və yenilikçilik;
- effektiv korporativ idarəetmə qaydaları;
- sağlam və ədalətli rəqabət;
- qanunsuz gəlirlərin qanuniləşdirilməsinə və terrorizmin maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə;
- bankların kreditorlar və ipoteka kimi hüquqlarının qorunması;
- əmanətlərin vaxtından əvvəl çıxarılması imkanının ləğvi - yalnız bank və əmanət müqaviləsi əsasında;
- müştəri mühitinin informasiya şəffaflığı, o cümlədən kredit büroları və qeydiyyat bürolarının yaradılması vasitəsilə;
- banklara hesab açmağı və şübhəli şəxslərlə əməliyyatlar aparmaqdan imtina etmək, belə şəxslərin hesablarını bağlamaq üçün qanunverici icazə;
- iştirakçıları arasında gəlirlərin, risklərin və vergilərin paylaşılmasına imkan verən sindikatlaşdırılmış kreditlərin verilməsi prosedurlarını sadələşdirmək;
- ipoteka kreditləşməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması və ipoteka ilə təmin edilmiş qiymətli kağızların verilməsi;
- həm də bankların və müəssisələrin qiymətləndirilməsi üçün ciddi qeyri-dövlət reyting proqramlarının yaranmasına dəstək vermək;

- iflas və maliyyə mübahisələri üçün xüsusi məhkəmələrin yaradılması;
- maliyyə mübahisələrini həll edən hakimlər üçün xüsusi təlim proqramlarının təşkil edilməsi.

Həmçinin bank nəzarəti optimallaşdırılması lazımdır. Bunu etmək üçün diqqətin kəmiyyət parametrlərinin formal qiymətləndirilməsindən dərin peşəkar, keyfiyyətə və vaxtında diaqnoza keçmək lazımdır. (“Замурагина К. С., 2016)

III FƏSİL. BANK SEKTORUNUN İNKİŞAFI İLƏ İQTİSADI ARTIM ARASINDA ƏLAQƏ

Bazar iqtisadiyyatına keçid ölkənin iqtisadiyyatında bank sisteminin artan rolu ilə əlaqəli olaraq, ölkənin makroiqtisadi idarəetməsinin keyfiyyətə yeni problemlərini ortaya qoymuşdur. Bu iqtisadi şəraitə uyğun olan iqtisadi siyasətin inkişaf etdirilməsi üçün dövlətin və iqtisadiyyatın inkişaf tendensiyalarının iqtisadiyyatın inkişafı üçün pul əvəzinin yaranmasına təsirinin mümkün qədər nəzərə alınması vacibdir. Bu, bank sisteminin geniş və intensiv inkişaf növlərini ayırd etmək və onların iqtisadi artıma təsirini müəyyən etmək üçün asanlıqla ölçülə bilən və eyni zamanda dəqiq meyarların tapılmasına yönəlmiş bir tədqiqatdır. Azərbaycan bankçılıq sisteminin inkişaf növünü müəyyənləşdirmək, ilk növbədə, iqtisadiyyatın bütövlükdə inkişafı üçün bank sisteminə yardımın dərəcəsini qiymətləndirməyə və ikincisi, makroiqtisadi funksiyalarının effektivliyinin artırılmasını stimullaşdıran bank sisteminin dövlət tənzimlənməsi tədbirlərini inkişaf etdirməyə imkan verəcəkdir. Həm vahid bankın, həm də bank sisteminin sabitliyinə təsir edən xarici faktorlarda çoxlu oxşarlıqlar mövcuddur. Bir bank üçün hər bir amil fərqli bir dəyərə sahib ola bilər. Bundan başqa, bu amil sistemin bütövlükdə və hər bir banka münasibətdə fərqli olaraq özünü göstərə bilər. Təxminən eyni vəziyyət bankların sabitliyinə təsir edən daxili amillər təhlil edildikdədir. Ticarət bankında və bank sistemində hər bir amilin miqyası və xüsusiyyətləri fərqlidir. Bundan başqa, ayrı bir kommersion bankı üçün xarici amil (məs. bank sisteminin vəziyyəti və banklar arasındakı münasibətlər) olması bank sistemə münasibətdə onun sabitliyinə təsir edən daxili səbəb olacaqdır. Bankların sabitliyi və bankçılıq sistemi arasındakı əlaqəni nəzərə alaraq başqa bir əhəmiyyətli xüsusiyyəti unutmamalıyıq. Məlum olduğu kimi, bank sisteminin özü iki səviyyə formalaşır: 1) kommersion bankları əmtəə istehsalçılarının ehtiyaclarını təmin edən mikro səviyyədə fəaliyyət göstərir; 2) bank sistemi ümumilikdə iqtisadiyyatın ehtiyaclarına xidmət edən makro səviyyədə fəaliyyət göstərir. Bildiyimiz kimi, kommersion bankları ödəmə, depozit və kredit proseslərinin həyata keçirilməsi üçün fəaliyyət göstərən maliyyə institutlarıdır.

3.1 İqtisadi artımda bank sisteminin rolu və inkişaf istiqamətləri

Milli iqtisadiyyatın əsas hədəfləri arasında mühüm yeri iqtisadi artım tutur. Büdcə inkişafına təsir göstərə biləcək bir çox iqtisadi faktorlar var ki, onlardan biri də bank sektorudur. I qrup ölkələrdə bank strukturunun yayılması və bank xidmətlərinin mövcudluğu adambaşına düşən ÜDM-in səviyyəsinə müsbət təsir göstərir.

Bank sisteminin yüksək səviyyədə maliyyələşdirilməsi, iqtisadiyyatın inkişafı, makroiqtisadi şəraitin yaxşılaşdırılması, iqtisadi və kredit sistemlərinin formalaşması, pul köçürmələri, vergi ödəyicilərinin sığortalanması, maliyyə sistemlərinin stabilliyi və s. əsas qayda olaraq, bankçılıq sektoru bütöv birləşdirilmiş iqtisadiyyata sahib olmaq üçün, bütün iqtisadi mühitin sabitləşdirilməsini bank sisteminin təmsalında qiymətləndirilməlidir. Başqa sözlə, iqtisadiyyatın inkişafına (iqtisadiyyatın bank sektorunun sabitliyinə) təsirinin səmərəliliyi baxımından bank aktivlərinin səmərəliliyinin artırılması perspektivi əsasən makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi və maliyyə və pul siyasətinin lazımı yönümlü olması və bütün bu tənzimləyici vasitələrin ölkə banklarını bu istiqamətdə stimullaşdırması ilə bağlıdır.

Bank sektorunun sabitlik vəziyyəti problemlə bankların ümumi sayında payı, gecikmiş kreditlərin payı ilə daha çox qiymətləndirilə bilər. Milli bank sistemi iqtisadi inkişafın və iqtisadi yenidən qurulmanın sürətləndirilməsi sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi üçün əsaslı bir element olmalıdır. Kredit bazarının effektiv fəaliyyət göstərməsi dövlətin stimullaşdırıcı siyasəti ilə yanaşı, Azərbaycan iqtisadiyyatının xammal yönümündəki problemin həlli üçün əsasdır. Mərkəzi bankın dövlət və ya ictimai qurum kimi davamlılığının fəaliyyətinin rentabelliği ölçülür, kommersiya bankının mənfəəti onun davamlılığının elementlərindən biridir. Bank sisteminin davamlı inkişaf göstəriciləri bankların iki növünün göstəricilərindən ibarətdir: emissiya və kommersiya. Bank sisteminin elementlərinin tərkibində bank növlərinin fəaliyyətinin müxtəlif təbiətinə görə, heterogen amillərə məruz qalma intensivliyi

də fərqlənə bilər. Beləliklə, Amerika tədqiqatlarına əsasən, davamlılığın azalması və bank böhranlarının sonrakı vəziyyəti: aşağı aktivlərin keyfiyyəti (98%); zəif planlaşdırma və idarəetmə (90%); kollektor istismarı (35%); əlverişsiz xarici iqtisadi vəziyyət (35%); daxili audit və nəzarətin olmaması (25%); fırıldaqçılıq, mühasibat məlumatlarının manipulyasiyası (11%); təminatlı xərclər (9%).

Bank sisteminin səviyyəsində davamlılığın azalması və böhrana sonradan keçidində olduqca fərqli vurğunlar müşahidə edilə bilər. Buradakı ən tipik səbəblər istehsal miqyasında azalma, inflyasiya, qeyri-fəaliyyət göstərən aktivlərin yüksək nisbəti və s. Kredit təşkilatlarının sabitliyi birbaşa bank sisteminin sabitliyi və mərkəzi bankın siyasətindən asılıdır. Yenidən maliyyələşdirmə qaydasında, o cümlədən diskont dərəcəsinin azaldılması şəraitində əlavə pul vəsaitləri cəlb etməklə kredit təşkilatına öz resurs bazasını genişləndirmək imkanı verilir. Bankların ehtiyat fondları hesabına ödənilməməsi vəziyyətində, vətəndaşların depozitlərini təmin etmək üçün onların zərərləri əhatə edilə bilər və nəticədə şəxslərin bank sistemə olan inamları bütövlükdə qorunub saxlanacaq. İqtisadi artıma təsir göstərən dolayı faktorlardan biri kredit almaq imkanının genişləndirilməsidir. İnvestisiya məbləği də məhz bu imkandan asılıdır. Bu baxımdan, makroiqtisadi şərtlərin (tənzimləmə sistemi və qanunvericilik bazası) yaranması, milli iqtisadiyyatın inkişafı baxımından effektiv əməliyyatlarda ölkədə bütün kredit təşkilatlarının yönəldilməsinin təmin edilməsi dövlətin pul və maliyyə siyasətinin strateji istiqamətidir. Bununla yanaşı, bu aspekt milli iqtisadiyyatın bank sektorunun potensialının artırılmasına baxmayaraq, fondların yerləşdirilməsi problemləri (bankların aktivlərində struktur dəyişikliklərinin effektivliyi) kifayət qədər əhatə olunmayıb. Bankçılıq probleminin bu hissəsində xüsusilə maraq kredit təşkilatı və iqtisadiyyatın inkişafı (makro və mikro məqsədlər) və iqtisadi artımın resursların yerləşdirilməsi (hədəflərin birləşdirilməsi baxımından bank aktivlərinin strukturunu optimallaşdırmaq) prosesidir.

İlk dəfə 1911-ci ildə Joseph Schumpeter iqtisadi artım prosesində maliyyə sisteminin mühüm qolu olan bankların olduqca vacib rol oynadığını bildirmişdir. O

iddia edirdi ki, real sektor artımı maliyyə sektorunun inkişafına əsaslanır. Bu da, eyni zamanda sahibkarlığa tələbatın artırılması, maliyyə xidmətlərinin genişləndirilməsi vasitəsilə maliyyə sektorunun inkişafı ilə izah olunurdu. Bu arqumentin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, iqtisadi artım bank sektorunun inkişafının müəyyən olunmasında potensial faktordur. Goldsmith (1969) qeyd edirdi ki, bank sektorunun inkişafının iqtisadi artım timsalında iqtisadi inkişaf tendensiyası olduğunu vurğulayırdı. Banklar maliyyə vasitəçiliyi fəaliyyətini həyata keçirərkən, əllərindəki vəsaitləri daha səmərəli sahələrə köçürmək üçün səy göstərirlər. Bu baxımdan banklar daha güclü bir iş seçiminə keçərək sərmayenin effektiv çevrilişini təmin etməklə investisiyalarını artırmağa qadirdirlər. Banklar kredit verərkən sosial qənaətdən istifadə edən şirkətlərə qarşı çox seçici olduqlarına görə effektivliyi təmin etməklə iqtisadi artıma səbəb olur.

Banklar daxili yığımların artırılması və xarici kapitalın daxili bazara cəlb edilməsi yolu ilə bankların inkişafına səbəb olur. Xüsusilə İEOÖ-də məhdud sərmayə yığımı ölkələrin iqtisadiyyatda inkişafı ləngidən, ona mane törədən amillərdəndir. Buna görə də, iqtisadi artımı dəstəkləyəcək sektorlara kapital yığılmasını həyata keçirmək daha öndə durur. Həmçinin Beck Levine tərəfindən 1960-1995-ci illərdə bank sektorunun iqtisadi artımla əlaqəsi araşdırılıb. Araşdırmada bank sektorunun inkişafında xüsusi vasitə kreditləri tərəfindən maliyyə vasitəçiləri ÜDM-a müsbət maliyyə inkişafı, likvid borclar, depozit bank aktivlərinin əmanət banklarına mərkəzi bank aktivlərinə nisbət ilə təmsil olunur. Kapital çatışmazlığı iqtisadi artım üçün vacib bir problemdir. Bu problemi həll etmək üçün bank sektoru bir çox funksiyasını yerinə yetirərək öz fəaliyyəti ilə iştirak edir.

Bank sistemi iqtisadi inkişaf mərhələsində bank məhsulları və bank xidmətlərinə olan tələbat əhəmiyyətli dərəcədə artdıqca xüsusi müsbət nəticələr əldə edir. Bank əməliyyatlarının həcmnin artması ilə yanaşı, kredit təşkilatının inkişafı üçün istifadə edilən bank gəlirləri də artır. Əksinə, böhran baş verdikdə banklar faizlərin yüksəlməsinə gətirib çıxaran pis borclara girir, bunun nəticəsində

zərərlər cari gəlirləri üstələmiş olur. Mərkəzi bank həm fərdi bankların, həm də bütünlükdə bank sisteminin fəaliyyətini tənzimləyə biləcək əhəmiyyətli vasitələrə malikdir. Mərkəzi Bank, tələb olunan ehtiyat nisbətində dəyişiklik etməklə və lisenziyanın ləğvi yolu ilə iqtisadi artım üçün şərait yaratmağa qadirdir.

Misal üçün, Rusiya Mərkəzi Bankı bank sisteminin tənzimləyici rolunda bankların öz kapitalını artırmaq məqsədilə tələb olunan mexanizmdən istifadə edərək qərara alır nizamnamə kapitalı üçün tələblərinə əsasən, bir çox banklar aşağıdakı dəyişikliklərə məruz qoyurlar:

- kapitalın artırılması və saxlanması, yəni kapital birləşdirilməlidir;
- böyük banklar kiçik bankları alırlar,
- iflas səbəbindən və ya kiçik bankların Mərkəzi Bankın tələblərinə əməl etməməsi səbəbindən bağlanmışdır.

Mərkəzi Bankın ehtiyat tələblərini azaltmaq qərarı kommersiya banklarının kredit aktivliyinin artırılması yolu ilə iqtisadi artımı stimullaşdırmaq üçün pul kütləsini artırmaqdır.

Bankın iqtisadi vəziyyətini qiymətləndirmək, onun rəqabət qabiliyyətini və bank əməliyyatlarının bütün iştirakçılarının iqtisadi maraqlarını effektiv həyata keçirmək potensialını müəyyənləşdirmək üçün ən mühüm meyar bankın etibarlılığıdır. Bu təsvirin müxtəlif təfsirləri yalnız bir bankın etibarlılığını qiymətləndirməyi çətinləşdirmir, həm də bu göstəricinin əsas anlayışına mane olur.

Etibarlı bank sistemi iqtisadi sistemin sabit fəaliyyət göstərməsi üçün ən mühüm şərtidir. Lakin, kredit təşkilatlarının qeyri-bərabər paylanması, mənfi aktiv dinamika ilə nəticələnən gecikmiş borc artımı, müxtəlif bazar segmentlərinə verilmiş kreditlərin həcmnin azaldılması və s. kimi problemlərlə rastlaşmaq qaçınılmazdır.

Bank sektorunun inkişafına yardım məqsədilə mümkün tədbirlər:

- 1) uzunmüddətli maliyyələşmənin yeni mənbələrinə ehtiyac var,

eləcə də bankların real sektorun kreditləşdirilməsində əldə etdiyi resursların sərmayəsini təmin edən mexanizmlər;

2) istehlak kreditlərinin inkişaf etdirilməsi üçün bankları motivasiya edən şərtləri dəyişdirmək lazımdır;

3) çətin və problemlı borcların yığılması prosesini təkmilləşdirmək üçün sistemli tədbirlər görmək lazımdır. (О.И. Лаврушина,2010, səh.320)

Qlobal uzunmüddətli investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi üçün əhəmiyyətli vəsaitlərin cəlb edilməsi məqsədilə, banklar borcalanların xarici iqtisadi fəaliyyətinə sindikatlaşdırılmış kreditlər üçün layihələr hazırlayırlar. Bir tərəfdən, bu, bankların kreditləşdirmə sahəsində yeni keyfiyyət səviyyəsinə çatmasına, kredit portfelinin risklərini diversifikasiya etməyə və kreditlərin əvəzləşdirilməməsi riskini azaltmağa, həmçinin borcalanla ikitərəfli əsasda əməliyyatlara imkan yaradacaqdır. Digər tərəfdən, bu, müxtəlif banklardan kreditlərin alınması ilə müqayisədə, böyük bank borcalanlarına kompleks və əhəmiyyətli maliyyə əməliyyatlarının həyata keçirilməsinə, xərclərin qənaətinə imkan verəcək, həmçinin, borcalanın müəssisəsinin ölkə və beynəlxalq kapital bazarlarında nüfuzunu gücləndirəcəkdir.

Sindikatlaşdırılmış kreditlər son nəticədə iqtisadi artım üçün iqtisadiyyatın real sektoru üçün zəruri maliyyələşmə mənbəyi təmin edəcəkdir. Bir qrup investisiya bankı, müvəqqəti olaraq pulsuz pul vəsaitlərini böyük bir miqyaslı bir hadisəyə borc vermək üçün birləşdirərək, maliyyə qurumunun kifayət qədər resursları və ya likvidliyi səbəbindən həyata keçirə bilməyəcəyi üçün birləşdirir. Bu cür birləşmə (sindikat) çərçivəsində uzunmüddətli kreditləşmə ilə bağlı risk iştirakçıları arasında bölüşdürülür və bu, bankların üzvlərinə likvid ehtiyatlarını aşağı səviyyədə saxlamağa imkan verir. Bəzi ölkə bankları ölkədə perspektivli investisiya və kredit layihələrinin kapital maliyyələşdirilməsi üçün vəsaitlərin cəlb edilməsi üçün bir sıra xarici sərmayə və investisiya fondları ilə işə başlamışdır. İqtisadiyyatın inkişafına (iqtisadiyyatın bank sektorunun sabitliyinə) təsirinin səmərəliliyi baxımından bank aktivlərinin səmərəliliyinin artırılması perspektivi

əsasən makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi və maliyyə və pul siyasətinin lazımı yönümlü olması və bütün bu tənzimləyici vasitələrin ölkə banklarını bu istiqamətdə stimullaşdırması ilə bağlıdır. (Погачев И.Ю.,2013)

3.2 İqtisadiyyatın inkişafına təsir göstərən bank sektoru meyarlarının qiymətləndirilməsi

Bank sisteminin davamlı inkişaf meyarının qiymətləndirilməsi üçün onun komponentləri ilə bağlı qərarlar verilir və addımlar atılır. Bu yanaşma ilə bank sisteminin sabitliyinə təsir göstərən meyarlar kimi aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

1) funksiyalarından irəli gələn öhdəlikləri yerinə yetirmək qabiliyyəti. Məs. bank sisteminin vasitəçilik funksiyası. Bu, bankların yalnız ödəmə vasitəçiləri kimi fəaliyyətini deyil, həmçinin təsərrüfat subyektləri arasında pul vəsaitlərinin yenidən bölüşdürülməsi və paylanması fəaliyyətini nəzərdə tutur. Pul vəsaitlərinin hərəkətinin tənzimlənməsi dedikdə isə nağd və nağdsız ödəniş vasitələrinin düzgün istifadəsi, inflyasiya prosesinə nəzarət və valyuta tənzimlənməsi nəzərdə tutulur.

2) fəaliyyətində ziddiyyətləri həll etmək bacarığı;

3) dağıdıcı xarici və daxili amillərin təsirinə baxmayaraq, inkişaf prosesinin davamlılığı və ya baş verən şoklardan qorunma qabiliyyəti;

4) bank fəaliyyətinin miqyası və keyfiyyətində çatışmazlıqlar istisna olmaqla, vahid inkişaf;

5) bütün elementlərin sinxron inkişafı, fəaliyyətin diversifikasiyası ilə müşayiət olunan balans funksiyası;

6) xarici mühitlə müsbət qarşılıqlı əlaqələr - iqtisadiyyatın müxtəlif sektoru, bazarların müxtəlif növləri;

7) istehsal yerinə uyğun olan münasib coğrafi yer və s.

Ümumi olaraq, bank sisteminin sabit olduğu şəraitə nəzər yetirək:

- böhranlar yoxdur; - yığılmış kapitalın səmərəli bölüşdürülür; - kapitalın dövriyyəsi təmin edilir; - artan natarazlığa və ya mənfi xarici şoklara baxmayaraq

sabitlik (balans) saxlanılır; - riskləri qiymətləndirmək və onları idarə etməyin mümkünlüyü və s.

Formalaşdırılmış meyarlar, makro səviyyədə bank sisteminin inkişafını qiymətləndirmək üçün göstəricilərə çıxış imkanı verir. Əgər yuxarıda müəyyən edilmiş bank sisteminin funksiyalarından istifadə edərsə, onun inkişafı aşağıda göstərilən göstəricilərə əsasən qiymətləndirilə bilər: - bank sisteminin aktivlərinin (öhdəliklərinin) ÜDM-ə nisbəti; - bank sisteminin ümumi gəlirinin ÜDM-ə nisbəti; - bank sisteminin kapitalının ÜDM-ə nisbəti; - iqtisadiyyatın real sektoruna, ÜDM-ə və ümumi bank aktivlərinə verilən kreditlərin payı; - banklar tərəfindən əldə edilmiş qiymətli kağızların həcmi ÜDM-ə nisbəti; - iqtisadiyyatın digər sektorlarının gəlirlilik göstəriciləri ilə müqayisədə, o cümlədən bank sisteminin rentabelliği; - əhalinin pul vəsaitlərinin bank sisteminin tərkibində ÜDM-yə və əhalinin pul gəlirlərinə nisbəti, müəssisələrin və təşkilatların vəsaitlərinin bank sistemindəki ehtiyatlarının ÜDM-ə nisbəti. Qeyd olunan göstəricilər ölkənin bank sisteminin inkişafının güclü və zəif tərəflərini, habelə onun fəaliyyətinin bəzi sistemli risklərini müəyyən etməyə imkan verir.

Birinci konsepsiya bankların ümumi məcmusuna və bank infrastrukturuna yönəldilmişsə, ikincisi bank sisteminin yalnız bir hissəsinin fəaliyyətini xarakterizə edir; buna görə də bank sisteminin funksiyaları daha geniş prosesləri ifadə edir, fərdi bankların və bütövlükdə sistemin fəaliyyətini xarakterizə edir. Bank sistemi iqtisadi subyektlərə nağd və nağdsız formada ödəniş vasitələri ilə təmin etmək kimi funksiyaları yerinə yetirir. Bunun üçün bütün iqtisadi sistemin etibarlılığı və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi vacib şərtlərdəndir. Eyni zamanda iqtisadiyyatda bütövlükdə bank sisteminin bu funksiyalarının fəaliyyətini xarakterizə edən göstəricilərə nəzər yetirmək lazımdır: - pul vahidinin sabitliyi; - pul vəsaitlərinin hərəkəti sabitliyi; - ÜDM-nin monetizasiya səviyyəsi; - inflyasiyanın dərəcəsi (bir tərəfdən, inflyasiya bank fəaliyyətinin məqsədi olan vəsaitin artmasına səbəb olur, digər tərəfdən, inflyasiya gecikmiş kreditlərin artmasına gətirib çıxara bilər); - iqtisadiyyatın pul tənzimlənməsinin effektivliyi.

Bank sektorunun və onun strukturlarının makroprudensial göstəriciləri aşağıdakılardır: - kapitalın adekvatlığı: kapitalın riskli çəkili aktivlərə nisbəti a, sabit aktivlərin riskli çəkili aktivlərə nisbəti, kredit riski ilə ölçülmüş aktivlərin ümumi aktivlərə nisbəti; - kredit riskinin qiymətləndirilməsi: kreditlərin ümumi həcmində problem və problemlili kreditlərin payı, ehtimal olunan kreditlərin ümumi dəyərinin sermayəyə nisbəti, kredit institutlarının sənaye tərəfindən verdiyi kreditlər üzrə borc strukturu, banklararası kreditlərin və yerləşdirilən depozitlərin coğrafi bölgüsü; likvidliyin qiymətləndirilməsi: yüksək likvid aktivlərin ümumi aktivlərə nisbəti, likvid aktivlərin ümumi aktivlərə nisbəti, yüksək likvid aktivlərin tələb borclarına nisbəti, likvid aktivlərin qısa müddətli öhdəliklərə nisbəti, müştəri depozitlərinin ümumi kreditlərə olan nisbəti; - bazar riski: valyuta riski, faiz dərəcəsi riski, səhm riski; - Bankların hesabat dövrü üçün maliyyə nəticəsi: bank sektorunun aktivlərinin faizi olaraq, bank sektorunun payı kimi. (Замурагина К. С. 2016, N 5, səh.104-107)

3.3 İqtisadi artımın təmin edilməsi üçün bank sektorunun inkişafına yönəldilmiş metodoloji əsaslandırılmış analiz və onun sistemləşdirilməsi

İqtisadi artım dünya ölkələrinin yarım əsrdən çox mühüm məqsədi hesab olunur. Buna baxmayaraq, inkişaf prosesi insan istəklərini təmin etmək və investisiya və istehsalın maliyyələşdirilməsi yolu ilə baş verə biləcək ön şərt tələblərə ehtiyac duyur. İşsizlik, yoxsulluq, aşağı yaşayış səviyyəsi və inflyasiya kimi bir çox iqtisadi problemləri çəkən inkişaf edən ölkələrdə xüsusi olaraq. Beləliklə, bu ölkələr həmişə iqtisadi inkişafı milli gəlirlərini artırmaq və onların həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması üçün daha çox iş imkanları yaratmaq üçün davam etdirməyi arzulayırlar. Əslində, maliyyə və bank sektoru iqtisadi inkişafın maliyyələşdirilməsində mühüm rol oynayır. Bundan başqa, bank sektorunda meyl hər hansı bir iqtisadiyyatda iqtisadi artım tempinin artmasına gətirib çıxarır. Bu sübut dünya üzrə bir çox empirik tədqiqatlar tərəfindən təsdiqlənmişdir. Buna görə, İqtisadi artım nəzəriyyəsi hesab edir ki, maliyyə qurumları xüsusi bank iqtisadiyyatın məhsuldarlıq potensialının və onun mühüm daxili mənbəyinin

iqtisadi artımın doğum mərhələlərində hər hansı bir ölkə üçün yaxşı bir vasitə hesab olunur (Schumpeter, 1911). Aydınır ki, bank sistemi qənaətcilərdən əmanət toplamaq və cəlb etmək qabiliyyəti sayəsində iqtisadi artım üçün vacibdir. İkincisi, investisiya və istehsalın təşviq edilməsi üçün kreditlərin verilməsində rolu. Üçüncüsü, iqtisadiyyatın genişlənməsinin iqtisadi sektorların ən çox hissəsini yaratmaq qabiliyyəti; Kənd təsərrüfatı, sənaye və ticarət sektoru. Dördüncüsü, qoruyucu və borcalanlar arasındakı evlənməmiş rolu. Nəhayət, bank sənayesi investisiya layihələri üçün ilkin kapitalın formalaşmasına kömək edir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

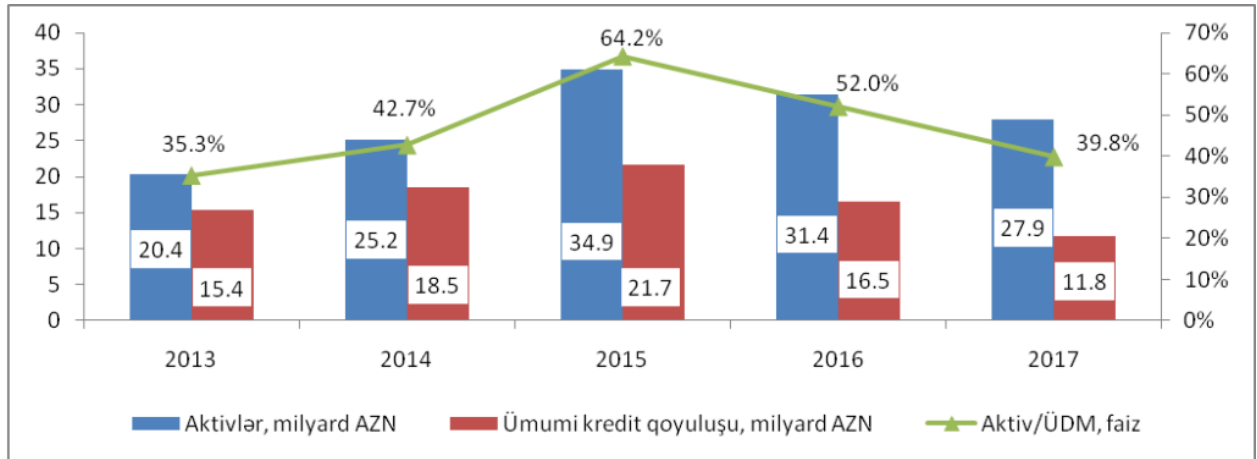
Əhalinin adambaşına düşən ÜDM-in səviyyəsindən aşağı olan ölkələrdə bank sisteminin inkişaf səviyyəsi ilə iqtisadi artım arasında əlaqələrin təhlili aparılmış və aşağıdakı nəticələrə gəlinmişdir:

Birincisi, bank strukturlarının yayılması və bank xidmətlərinin mövcudluğu birinci qrup ölkələrində adambaşına düşən ÜDM-in səviyyəsinə müsbət təsir göstərir. Bu sahələrin inkişafı müştərilərin bazasının genişləndirilməsi, bu bazarda rəqabətin artırılması və nəticədə göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması yolu ilə iqtisadiyyatdakı maliyyə vasitəçiləri kimi bankların səmərəliliyinin artırılmasına kömək edir. İkincisi, bank sisteminin iqtisadiyyatdakı əhəmiyyətinin əsas göstəricisi kimi bank aktivlərinin ÜDM-ə nisbəti ölkələrin iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərir. Üçüncüsü, birinci qrupun dövlətlərində kreditlərin artımının fərdi sektorda adambaşına ÜDM-də olması mənfi təsir göstərir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə əhalinin bank əhatə dairəsi maliyyə sisteminin inkişafında mühüm rol oynayır. Bankomatlar və bank vahidləri sayəsində inkişaf etmişləri geridə qoyduqları üçün bu dəyərləri artırmaq və bank xidmətlərinin mövcudluğunu artırmaq vacibdir. Eyni zamanda, bankların kapitallaşdırılmasını artırmaq və onların xərclərini azaltmaq üçün tədbirlər görmək lazımdır. Bu, bank sektorunun səmərəliliyinə yardım edir (həm də kreditlərin ümumi həcmində qeyri-rezident və qeyri-səmərəli bank kreditlərinin payını azaldır). Yüksək performansə nail olmaq, ölkələrin ilk qrupu üçün bir problemdir. Kredit bazarının zəif inkişafı və maliyyə dərinliyinin olmaması iqtisadi artım imkanlarını böyük ölçüdə məhdudlaşdırır. Bank kreditlərinə tələbatın azaldılmasında bir sıra problemlər mövcuddur. Onlardan biri yüksək faizdir. Az gəlirli müəssisələr kredit ala bilmirlər. Bununla yanaşı, korporativ müştərilər və banklar arasında uzunmüddətli kreditlərin artımı ilə bağlı müsbət tendensiya da aşkar edilmişdir. Banklar uzun müddətli layihələrin maliyyələşdirilməsinə diqqət yetirərsə, bu, bank sektorunun əsas vəzifəsini yerinə yetirmək üçün real iqtisadiyyatda genişmiqyaslı investisiya layihələrinin uzun müddətli

maliyyələşdirilməsi üçün stimullar. Qeyd etmək lazımdır ki, kredit tənzimləməsinin köməyi ilə dövlət iqtisadi böhranların azaldılmasına, inflyasiyanı məhdudlaşdırmağa, dövlətin vəziyyətini qorumaq üçün dövlətin milli iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə investisiyaların stimullaşdırılması üçün kredit istifadə edir.

Son illər aralığında Azərbaycanda maliyyə sahəsi struktur etibarlı ilə çox da mükəmməl sayılmaz. Əhali nisbətən ticarətə daha meyillidir. Amma, bunun üçün kifayət qədər maliyyə vəsaiti demək olar ki, mövcud deyil. Ölkədə əvvəllər yaşanan böhran vəziyyətlərindən sonra əhəlinin banklara olan inamı azalmışdır. Həmin etibarlı bərpa etmək üçün idarəetmə sistemi çərçivəsində müəyyən addımlar atılmalıdır.

Qrafik 1. Bank sektorunun aktivləri, 2013-2017-ci illərdə, milyon manatla



Mənbə: Mərkəzi Bank və MBNP, 2018

Qrafik 1. əsasən 2013-cü ildə ÜDM-də 35,3%-lik paya malik bank aktivləri devalvasiya ilində özünün ən yüksək həddinə 64,2%-ə yüksəlib, ancaq sonrakı illərdə yenidən azalaraq 2017-ci ildə 39,8%-ə qədər düşüb. Kredit qoyuluşunun 2013-2017-ci illər üzrə statistik təhlili göstərir ki, devalvasiya nəticəsində bankların aktivlərinin pisləşməsi onların kreditləşməni məhdudlaşdırılmasına səbəb olub.

Mövcud olan problemlərin qarşısını almaq üçün dövlət 2015-2017-ci illər ərzində banklara dəstək tədbirləri çərçivəsində addımlar atıb. Onları bu cür qruplaşdırırıq:

- Banklara dair prudensial tələblərin yumşaldılması yolu ilə onlara əlavə likvidliyin verilməsi,

- Zəif və problemləli bankların bağlanması yolu ilə bank sektorunun sağlamlaşdırılması,

- Sistem əhəmiyyətli banklara fərdi dəstəyin verilməsi,

- Əhəlinin bank sektoruna inamının artırılması tədbirləri,

- Bank sektoruna bir sıra güzəştlərin verilməsi,

- Kredit qoyuluşuna dair tələblərin sərtləşdirilməsi

(bakuresearchinstitute.org)

Hər bir ölkə iqtisadiyyatının bank sistemində məxsus sərbəst şəkildə idarə oluna bilən bank sferasının varlığına xüsusi bir ehtiyac vardır. Çünki, real iqtisadiyyatın vəziyyəti məhz elə bank sistemi vasitəsilə ölçülür. İstehsal münasibətlərinin, əmtəə-pul-bazar münasibətlərinin yüksək səviyyədə formalaşması, müasir pul-kredit siyasətinin və bank işinin idarə olunması üçün dəqiq taktika və strategiyanın qoyulması tələb olunur. Dövrümüzdə aparılan iqtisadi təhlil yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, pul-kredit siyasətində təşkilatı iqtisadi problemlərin həllinin bank sektorunun komponentlərindən asılı olduğunu vurğulayır.

Təklif

Bank sektorunun sabitliyini təmin edən tədbirlərin sistemini daim təkmilləşdirmək lazımdır. Bank qurumları ictimai ehtiyaclara cavab verməli və müəyyən sosial öhdəlikləri yerinə yetirməlidirlər, çünki hesablarında olan kapital cəmiyyət, xüsusi hüquqi şəxslər və fərdlərə aid olan vəsaitdir. Milli bank sisteminin sabitliyini və davamlılığını dəstəkləyən və maliyyə bazarının səmərəli fəaliyyətini təmin edən, kreditorlar və əmanətçilərin maraqlarının qorunmasını

təmin edən dövlət tənzimlənməsinin bir-birinə bağlı tədbirləri kompleks bank tənzimlənməsi adlanır.

Müasir bazar şəraitində bank üçün maliyyə sabitliyinin artırılması üçün prioritet sahələr ola bilər:

- Bankdan yaranmış risklərin bu meyarlara qarşı çıxmaq mexanizmləri ilə əlaqələndirən maliyyə davamlılığı idarəetmə sisteminin tətbiqi və davamlı təkmilləşdirilməsi,
- Stress test sisteminin inkişaf etdirilməsi, xüsusən, metodikanın yaradılması və tarixi təcrübəyə və ehtimal olunan hipotəzlərə əsaslanan modellərin təkmilləşdirilməsi,
- sistemin yeni ortaya çıxan elementləri arasında daxili sistemin əlaqələndirilməsini, risklərin qiymətləndirilməsinin əsas göstəricilərini və ortaya çıxan risklərin müxtəlif siqnallarına cavab vermə mexanizmlərini məcburi şəkildə tənzimləyərək, inkişaf etmiş Bazel II metodlarını və Bazel III elementlərini maliyyə davamlılığı idarəetmə sisteminə tətbiq etmək;
- müştərilərlə işləmək üzrə yığılmış statistikanı nəzərə alaraq riskli prosedurların işlənilib hazırlanması, borcalanlara olan tələblərin artırılması, bu bankla işləməkdə maraqlı olduqlarını nəzərə alaraq, borcalanların və girovların maliyyə vəziyyətinin monitorinqi prosedurlarını daha da təkmilləşdirmək;
- maliyyə sabitliyi idarəetmə sisteminin tələblərinə uyğun olaraq bölmələrin qarşılıqlı əlaqəsi üçün bankın tənzimlənməsinin inzibati idarəetmə təcrübəsində inkişaf etdirilməsi.

Bank sisteminin maliyyə sabitliyini təmin edən amillər və müasir şəraitdə onun inkişafına daha çox təsir göstərən amillər təkcə maliyyə xarakterlidir, lakin iqtisadi cəhətdən əlavə olaraq aşağıdakı sahələrə ayrılacaq bütün kompleks təmsil edir: - qanunvericilik və hüquq, yalnız bankçılıq deyil; - bank sektorunun iştirakçıları arasında istifadə olunan texniki baz və texnologiyalar; - həm işçilərin, həm də birbaşa bankın sahiblərini işə götürən şəxslərin ixtisas və işgüzar nüfuzu və

s. Amma bank tənzimləməsi iflas ehtimalını tamamilə istisna edə bilməz və əlavə olaraq, dövlət tərəfindən tənzimləmə bilməyən faktorlar tez-tez bank sisteminin fəaliyyətinə təsir göstərir. Belə hallarda bankın vəzifəsi vəziyyətin proqnozlaşdırılmasına və bank risklərinin azaldılmasına və bank sisteminin bank sisteminin dayandırılmasına, yəni bank sisteminin sabitliyini qoruya biləcək bir sıra tədbirlərin hazırlanmasına şərait yaradır. Bu tapşırıq çərçivəsində bank sektorunun sabitliyini qiymətləndirmək vacibdir. Bu tədbirin həyata keçirilməsi üçün nisbətən yeni və dinamik bir vasitə stress testidir. Stress testi bank sektorunun sabitliyini izləmək, ən çox risk altında olan bankları müəyyənləşdirmək və iqtisadiyyatda baş verən zorakılığın baş verdiyi zaman dəstəklənmək üçün lazım olan "zəif nöqtələri" göstərmək mexanizmidir. Qeyd etmək lazımdır ki, stress testlərinin nəticəsi proqnoz deyil, lakin mənfi hadisələrin mümkün ssenariləridir. Bundan əlavə, indekslər kimi istifadə olunan mütəmadi olaraq dəyişən göstəricilər, yəni ÜDM, xarici valyutalara milli məzənnə, inflyasiya, əhalinin məcmu gəlirləri, kapitalla investisiya, neftin qiyməti və digərləri, hadisələrin reallaşdırılması üçün variantlar daim dəyişir.

Stress testin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, həftəlik göstəricilər təhlil edilir, bəzi hallarda ayrı-ayrı bankların fəaliyyətində mümkün olan mənfi hadisələr işıqlandırılır. Bu monitorinqin bir hissəsi olaraq, bankların prudensial normalara, ilk növbədə kapitalın yetərliliyi əmsallarına və likvidlik azaldılmasına uyğunluğunun risklərin potensial təsirinə qiymət verilir. Eyni zamanda, fəaliyyətində olduqca tez-tez mənfi tendensiyalar müəyyənləşdirilmiş olan banklar nəzarət rejimini möhkəmləndirmək üçün əlavə olaraq təhlil edilir. İqtisadi qeyri-sabitlik şəraitində stress testlərinin rolu xüsusən bank sektorunda artmışdır.

Beynəlxalq Valyuta Fondu stress testini "makroiqtisadi göstəricilərdə portfelin həssaslığını və ya müstəsna, lakin mümkün olan hadisələrdə əhəmiyyətli dəyişiklikləri qiymətləndirmək üsulları" kimi təyin edir. Beynəlxalq Hesablamalar Bankına görə "stress testi - maliyyə qurumlarının mümkün hadisələrə qarşı zəifliyini qiymətləndirmək üçün istifadə etdiyi müxtəlif üsulları təsvir edən bir

termindir. Stress testindən istifadə edərək ayrı bir bankın iflasını və bütün maliyyə sisteminin böhranını qarşısını ala bilər. Stress testi fərdi bankın və bütün maliyyə sisteminin risklərinin təhlili üçün mühüm vasitədir. Stress testindən istifadə edərək bir bankın iflasını və bütün maliyyə sisteminin böhranını qarşısını almaq mümkün ola bilər.

Stress testi əsasən 2 cür olur:

- Bir faktorlu,
- Çox faktorlu.

Bir faktorlu stress testlər tez-tez mövqeyinin müəyyən bir risk faktorunda (məsələn, məzənnə faktorunda) əhəmiyyətli bir dəyişiklik ola biləcəyini anlamaq istəyən treyderlər tərəfindən istifadə olunur. Ancaq problem ondadır ki, stress hallarında digər risk faktorları da dəyişir. Və onlardan yalnız birinin dəyişməsinə düşünsək, nəticələr səhv sonlana bilər.

Çox faktorlu stress test zamanı bir neçə risk faktorunun dəyişməsi bir anda nəzərdən keçirilir. Çox faktorlu stress testlərin müxtəlif növləri mövcuddur. Bunlardan ən geniş yayılmışı tarixi ssenarilərə əsaslanan növüdür. Belə ssenarilər keçmişdə baş vermiş risk faktorlarının dəyişməsinin nəzərə alınmasını nəzərdə tutur. Bu metodun çatışmayan cəhəti bazarın xüsusiyyətləri və zamanla dəyişən institusional strukturların nəzərə alınmamasındadır. Multifaktorial stress testləri hipotetik ssenarilərə əsaslanır. Sözügedən çox faktorlu stress test növü tarixi ssenarinin portfel xüsusiyyətlərinə cavab vermədiyi və ya hər hansı bir risk faktorunu nəzərə almadığı hallarında istifadə olunur. Belə ssenarilər portfelin ən həssas olduğu ehtimal olunan hadisələri müəyyən etmək üçün istifadə edilə bilər. Məs. stress hallarda, yüksək etibarlı qiymətli kağızlara tələbat kəskin artdıqda, digər qiymətli kağızlara olan tələbat azalır. Lakin əvvəllər baş verməmiş hadisələrin ehtimallarını müəyyən etmək çox vaxt çətindir.

Metodlara gəldikdə, iki üsul vardır. İlk “aşağıdan yuxarı” yanaşmada, hər bir bank müəyyən bir stresli hadisə ilə bağlı ehtimal olunan zərərləri tək-tək araşdırmalıdır,

sonra nəticələr Mərkəzi Banka təqdim olunmalıdır. İkinci “yuxarıdan aşağıya” yanaşma, tənzimləyici qurumun özü əldə edilən toplanmış məlumatlara əsaslanaraq stress testini aparır. Birləşdirilmiş stress testin də iki növü vardır:

1. "Çökmə təsiri"-nin təhlili (şokların bütün maliyyə sektoruna ayrı bir maliyyə qurumundan köçürülməsi).
2. Həssaslıq təhlili (vaxt seriyası və panel məlumatlarına əsaslanan sadə regression modelləri)

Bankın maliyyə vəziyyətinə təsir göstərə bilən bir çox müxtəlif parametrlər var. Banka və ya maliyyə sisteminə bütövlükdə təsir göstərə biləcək risk faktorlarını müəyyən etmək vacibdir. Hal-hazırda ən çox rast gəlinən risk faktoru faiz dərəcəsidir. Faiz dərəcələri ilə bağlı ola biləcək şok növləri, məsələn, gəlir əyrisində paralel bir dəyişiklik, gəlir əyrisinin yamacında bir dəyişiklik və ya fərqli faiz dərəcələri arasındakı yayılmanın dəyişməsi ola bilər. Bazar riskin başqa bir xüsusiyyəti də məzənnədir. Bu vəziyyətdə şok valyuta rejimində dəyişiklik ola bilər. Stress testi zamanı bir çox banklar fond qiymətlərinə xüsusi diqqət yetirirlər. Bu halda, fond bazarında dəyişikliklər və fərdi ehtiyatların qiymətlərində dəyişikliklər tez-tez nəzərdən keçirilir. Bundan əlavə, stress hallarında, fond bazarları arasında korrelyasiya əhəmiyyətli dərəcədə dəyişə bilər ki, bu da portfelin dəyərində böyük təsir göstərə bilər. Digər bir risk faktoru likvidlik faktorudur. Bu vəziyyətdə mümkün bir şok depozitlərin kütləvi çıxarılmasına dair ehtimal ola bilər. Kredit riski zamanı bank gözlənilən və gözlənilməz itkilərə məruz qalır. Adətən, gözlənilən itkiləri hesablamaq üçün bəzi tanınmış əmsallar istifadə olunur. Məsələn, hər bir borcalan müəyyən bir kredit ödəmə qabiliyyətinə malikdir, hansı ki, borcun ödənilməməsi kimi ehtimalı da ola bilər. Bu itkilərin qarşısını almaq üçün çıxış yolu ehtiyatları formalaşdırmaqdır. Digər tərəfdən, bankın zərərini kifayət qədər ödəmək üçün zəruri olan iqtisadi kapital kimi bir komponent var. Nəzərə alsaq ki, bank gözlənilməz itkilər ehtimalını nəzərə alır və iqtisadi kapitalın formalaşdırılması yolu ilə özünü sığortalamağa çalışır. Kredit riskini qiymətləndirərkən, borcalanların borclarının ehtimalını əks etdirən bank

qarşı tərəflər üçün müvafiq reyting sisteminin olması vacibdir. Bank xarici reytinglərdən (məsələn, Standard & Poors reytinglərindən) və onun daxili reytingindən istifadə edə bilər. Reytingdən asılı olaraq, bank hər bir qarşı tərəfə zərərin ehtimalının müvafiq göstəricisini verir. (Асаева О.Н. 2018, səh.111-114)

Stress testlərinin nəticələrinə əsasən, 2 hal müəyyən edilə bilər. Onlardan biri, pul vəsaitlərinin çoxluğu, digəri isə pul vəsaitlərinin qıtlığı hallarıdır. Kredit və hesablaşma əməliyyatları üçün maliyyə vəsaitlərinin çatışmazlığı yarandıqda, onun dəyəri bu bank üçün digər banklar tərəfindən müəyyən edilmiş mövcud limitlər ilə müqayisə edilir. Əgər resursların çatışmazlığı məbləği limitlərin məbləğinə yaxındırsa, bankın kredit portfelinin artımını azaltmaq və ya digər mənbələr hesabına resurs bazasını artırmaq üçün tədbirlər görülür. Qarşı tərəf bankları tərəfindən müəyyən edilən real limitlərin məbləği bank üçün olan məhdudiyyətdir ki, o da bankın kredit və resurs siyasətində mənfə tendensiyaları əks etdirir. (www.reglament.net/bank/mng/2006_1_article)

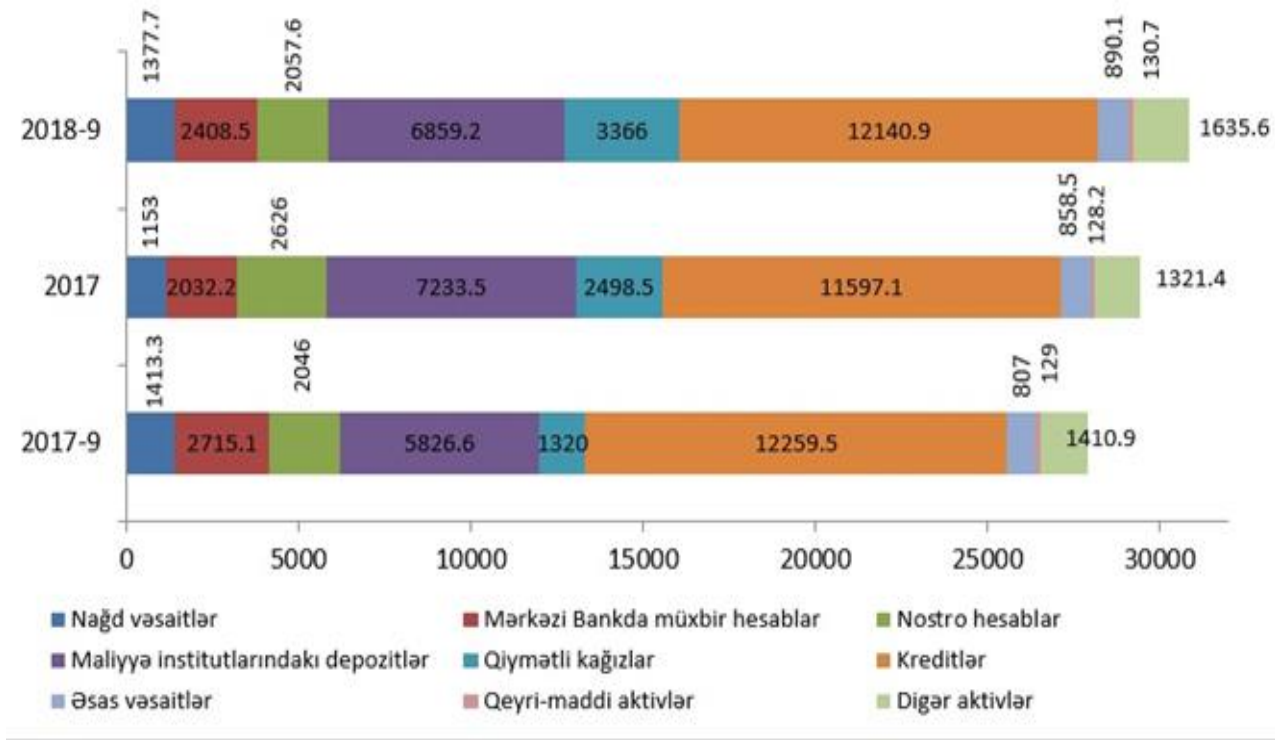
Bankın aktivləri pul vəsaitləri, kreditlər, investisiyalar, qiymətli kağızlar, daşınmaz əmlak və s. daxildir. Bankın aktivləri bankın aktiv balansında əks olunur. Aktivlərin formalaşması üçün əsas mənbələr bankın öz kapitalı və əmanətçilərinin vəsaitləri, banklararası kreditlər, bank istiqrazlarının buraxılmasıdır. Bankın aktivlərindəki artım aktiv əməliyyatlar aparmaq hesabına həyata keçirilir: kreditləşdirmə, investisiya əməliyyatları və bankın öz borc vəsaitlərini yerləşdirmək üçün digər əməliyyatları. Bankın aktivlərinin təhlili bütövlükdə bank sektorunun aktivlərinin formalaşması tendensiyalarını müəyyənləşdirməklə başlamalıdır. Belə bir tədqiqat, ilk növbədə, təhlil edilmiş bankda müşahidə oluna biləcək əsas tendensiyaları müəyyən etmək üçün vacibdir.

Azərbaycan iqtisadiyyatında bank sektoru ilə bağlı son vəziyyətə nəzər yetirək.

Bankların aktivlərində son illər ərzində nəzərə çarpan azalma 2018-ci ilin sentyabr ayına qədər artımla əvəzlənib. MBNP-ın statistikasının təhlili bizə deməyə imkan verir ki, bu müddət boyu bank aktivləri 4,6% artmış, 27,92 milyard

AZN-ə qədər çatmışdır. 2017-ci ilin müvafiq dövrünə nisbətən artım 11,6% olub. Aktivlərin strukturuna daxil olan göstəricilərin ayrı-ayrılıqda artması ümumilikdə aktivlərin artımına səbəb olub. 2018-ci ilin demək olar ilk yarımilində nostro hesablar və maliyyə institutlarındakı depozitləri saymasaq, göstəricilər artımla qeydə alınıb.

Şəkil 1. Bankların aktivlərinin strukturu, milyon manatla



Mənbə: MBNP, 2018

Aktivlərdə əsas artım qiymətli kağızlar üzrə qeydə alınıb - 34,7%. Digər aktivlərdə 23,8%, nağd vəsaitlərdə 19,5% və Mərkəzi Bankda müxbir hesablarının 18,5% həcmində olub. Ən çox azalma isə Nostro hesablarda 21,6% baş verib. Bankların qiymətli kağızlara yatırımı bu dövrdə 3 dəfəyədək artıb. Bankların dayanıqlığını gücləndirmək üçün onların kapitalının artırılması prosesi davam etdirilib. Və müəyyən görülən tədbirlər sayəsində müsbət nəticələr əldə olunub. Bankların cəmi kapitalına nəzər yetirsək, görürük ki, 2018-ci ilin 9 ayı ərzində 10,9% artaraq 3,71% milyard AZN-dən 4,11 milyard AZN-ə çatıb. Bu artım nəticəsində bankların aktivlərində də dəyişikliklər qeydə alınıb. Daha dəqiq desək, kapitalın payı 13,3%-dən 14,1%-ə yüksəlib. (bakuresearchinstitute.org)

İndi banklarda depozitlərin statistikasına baxaq:

Şəkil 2. 2015-2018-ci illərdə depozitlərin həcmi və bank öhdəliklərində payının dinamikası



Mənbə: Mərkəzi Bank, 2019

2018-ci ilin 9 ayında ölkə hüdudlarında ümumi depozit qoyuluşu 4,8% artaraq 21,6 milyard manata yüksəlib. Depozitlərin həcmnin artması bankların öhdəliklərində də əksini tapıb. Bankların depozitlərdən asılığının artması davam edib. Bankların xarici öhdəliklərdən getdikcə yayınması və bank, eləcə də digər maliyyə institutlarından kredit almaq imkanlarının məhdudlaşması depozit payının artımına gətirib çıxarmışdır. Milli valyutada depozitlərin artımı son zamanlar milli valyutanın məzənnəsinin sabitliyi və manat əmanətlərinin illik gəlirliyinin yüksək olmasına səbəb olmuşdur. Milli valyutada depozitlərin illik faiz dərəcəsinin azalması tendensiyası manatda qoyulan depozitlərin cəlbediciliyini azaltmayıb.

Ümumi vəziyyəti təhlil edəsi olsaq, 2018-ci ilin 9 ayında bank sektorunda araşdırılmış aşağıda qeyd olunan tendensiyaları nəzərdən keçirməliyik. Əvvəlcə cədvəl üzrə statistika görə baxaraq. Və statistika araşdırmasına görə münasibət bildirək. Aşağıdakı cədvələ əsasən qısamüddətli kredit qoyuluşlarının da,

uzunmüddətli kredit qoyuluşlarının da ən yüksək həddinin 2015-ci ilə təsadüf etdiyinin şahidi olarıq.

Cədvəl 1. 2015-2018-ci illər üzrə kredit qoyuluşlarının statistikas

Göstərici	2015	2016	2017	2018
Kredit qoyuluşları (mln.manat)	21730.4	16444.6	11757.8	13020.3
Qısamüddətli kredit qoyuluşları (mln.manat)	5297.3	3478.0	2101.3	2695.1
Qısamüddətli kreditlərin yekuna görə faizlə (mlrd. manat)	24.4	21.1	17.9	20.7
Uzunmüddətli kredit qoyuluşları (mln.manat)	16433.1	12966.6	9656.5	10325.2
Uzunmüddətli kreditlərin yekuna görə faizlə (mlrd. manat)	75.6	78.9	82.1	79.3
Vaxtı keçmiş borclar (mln.manat)	1508.5	1472.6	1626.7	1585.0
Vaxtı keçmiş borcların yekuna görə faizlə (mlrd. manat)	6.9	9.0	13.8	12.2

Mənbə: Aba.az, 2018

2018-ci ildə bank sektorundakı tendensiyaları sadalayaq və onları bir-bir nəzərdən keçirək:

- 2017-ci ildə bank sektorunda təmərküzləşmə səviyyəsi azalmış, 2018-ci ildə zəif artımla əvəzləşdirilmişdir

- Bankların filial,həmçinin şöbələrində çalışan işçilərinin sayında artım müşahidə olunmuşdur

- Devalvasiya iqtisadi vəziyyətindən sonra bankların aktivlərində qeydə alınan azalma tendensiyası hesabat sonunda artımla əvəzləşdirilmişdir

- Bankların qiymətli kağızlara investisiya qoyuluşu artmaqda davam etmiş və 2017-ci il ilə nisbətən bu yatırım 3 dəfə artmışdır

- Kredit dövriyyəsi artmış və bu artım xüsusi ilə ölkə daxilindəki kapitala malik özəl bankların hesabına baş vermişdir

- İstehlak kreditlərinin həcmində, həmçinin payında artım aşkarlanmış və bu kreditlərin payı artaraq 41,1%-ə çatmışdır, bu da son 4 ildə ən yüksək səviyyəsi hesab edilir

- Azn valyutasında kredit qoyuluşu artıb, xarici valyutada olan kredit qoyuluşu isə əksinə olaraq azalmışdır

- Banklar üçün qısamüddətli kreditləşmə daha öndə durmuşdur

- Paytaxt şəhərlə müqayisədə digər regionların kreditləşmə fəaliyyəti daha da artmışdır

- Vaxtı ötmüş kreditlər hələ də artmaqda davam etmişdir

- Banklar yenə də depozit resurslarından asılı olaraq qalmışdır

- Ümumi depozit artımını səbəbi milli valyuta üzrə cəlbətmələr olmuşdur, xarici valyutada cəlb edilən depozitlərin həcmi isə müqayisədə azalmışdır

- Milli valyuta depozitlərinin illik faiz dərəcəsi azalsa da, bu valyutada olan depozitlərin cəlb edilməsini azaltmamış və aktual saxlamışdır

- Depozit qoyuluşunda tələbolunanadək olan növü artımla müşahidə olunmuşdur

- Mərkəzləşdirilmiş adlandırılan, Mərkəzi Bank tərəfindən verilən kreditlərin payı yenidən azalmışdır

- Bank müştərilərinin yenə də artımla qeydə alınmış və öz rekord həddinə çatmışdır

- Dollarlaşma səviyyəsi azalmışdır (bakuresearchinstitute.org)

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikasında banklar və bank fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (1992) Maddə 1.
2. Bəşirov R.A (2007) “Bank işi”, “İqtisad Universiteti” Bakı, səh.31
3. Əliyev A., Arif Şəkərəliyev, İ. Dadaşov (2003) “Dünya İqtisadiyyatı: Müasir Dövrün Problemləri” “Bakı Universiteti” “İqtisad Universiteti” Bakı, səh.49-65
4. Hacıyev A.K (2013) “Azərbaycanda dövlət büdcəsi xərclərinin iqtisadi artıma təsir məsələləri məqaləsi”, “Amea İqtisadiyyat İnstitutu” Bakı, səh 2
5. Juravlyova Q.P, “İqtisadi Nəzəriyyə dərslisi” (2008) “Daşkov və K” nəşriyyat, Moskva, səh.18
6. Lomakin V.K, (2013) “Dünya iqtisadiyyatı”, “Yuniti Dana” “İqtisad Universiteti” Bakı, R.Ş.Hacıyev tərəfindən tərcümə edilmişdir, Bakı, səh.274
7. Məmmədov Z.F (2016) “Bank sektorunda böhran, pul siyasəti və maliyyə bazarlarına nəzarət modeli: aktual meyllər və dünya təcrübəsi” “Azərnəşr” Bakı, səh.26
8. Məmmədov Z.F (2010) “Pul, kredit və banklar” “Azərnəşr” Bakı, səh.215
9. Məmmədov Z.F (2013) “Bank Fəaliyyətinin Əsasları” “İqtisad Universiteti” Bakı, səh.360
10. Rudıy K.V (2009) “Xarici ölkələrin maliyyə, pul və kredit sistemləri”, i.e.n dos. Rzayev R. tərəfindən tərcümə və redaktə edilmişdir., “İqtisad Univerisiteti” Bakı, səh.24
11. Məmmədov Z.F (2010) “Pul, kredit və banklar” “Azərnəşr” Bakı, səh.215
12. Məmmədova S.M (2018) “İqtisadiyyata giriş” “Bakı Biznes Universiteti Bakı”, səh.26
13. Meybullayev M.H.X (2011) “Makroiqtisadiyyata giriş” “İqtisad Universiteti”, Bakı, səh.16 Bəşirov R.A (2007) “Bank işi”, “İqtisad Universiteti” Bakı, səh.31

Rus dilində

1. Асаева О. Н. (2018) “Развитие и совершенствование системы мер обеспечения устойчивости банковской системы Российской Федерации” “Молодой ученый” N 50, Казань, стр.111-114
2. Асаул В. В. (2010) “Финансы, денежное обращение и кредит”, СПбГАСУ, Санкт-Петербург, стр.13
3. Вечканов Г.С. (2007) “Экономическая безопасность” “Питер”, Москва, Санкт-Петербург и др., стр.45
4. Вешкин Ю.Г. (2004) “Банковские системы зарубежных стран” “Экономист”, Москва, стр.72
5. Дворецкая А.Е. (2016) “Деньги, Кредит, Банки” “Издательство Юрайт”, Москва, стр.274

6. Замурагина К. С. (2016) “Критерии и показатели оценки развития банковской системы на макроуровне”, “Вопросы экономики и управления” Казань, стр.175
7. Лаврушина О.И. (2010) “Деньги. Кредит. Банки”, “Кнорус”, Москва, стр.257
8. Мишкин Ф.С. (2006) “Экономическая теория денег, банковского дела и финансовых рынков”, “АСПЕКТ ПРЕСС”, Москва, стр.45
9. Николаевой И.П. (2008) “Экономическая теория” “Юнити Дана”, стр.527
10. Парусимова Н.И. (2005) “Банковское дело: Модель Развития” “Московская академия предпринимательства”, Москва, стр.367-395
11. Рогачев И.Ю. (2013) “Роль банковского сектора в обеспечении экономического роста”, журнал Современной Гуманитарной Академии / Москва, стр.1
12. Самойлова Т. (2014) “Банки и банковские продукты” // “Популярные финансы” - № 3. Москва, Стр.23 – 26
13. Седина А.О. (2011)Международная Научная Конференция, “Актуальные вопросы экономики и управления” Москва, стр.27
14. Тарасевич Л.С (2012) “Макроэкономика”, “Издательство Юрайт”, Москва, стр.418
15. Теняков И. (2016) “Современный экономический рост: источники, факторы, качество” (Монография) “Проспект”, Москва, стр.65
16. Тарасова О. Е. (2012) “Анализ влияния коммерческих банков на развитие реального сектора экономики”/Проблемы современной экономики: материалы II Междунар. науч. конф., г. Челябинск, Челябинск: Два комсомольца, стр. 112-114.
17. Хунгуреева И.П., Унгаева И.Ю. (2006) “Основы денежного обращения, финансов и кредита”, ВСГТУ, стр.251
18. “ЭКОНОМИСТ” журнал (2016) N1, Москва
19. Яллай В.А. “Макроэкономика” (2003) Учебное пособие, ПГПИ, Москва, стр.23

İngilis dilində

1. Solow Robert (2002) “Neoclassical growth model” “Working Paper”, Cambridge, pg.518-519

İnternet bazası

1. www.aba.az (Bankların renkinqləri. Azərbaycan Banklar Assosiasiyası),
2. www.stat.gov.az (Azərbaycan Respublikasının Statistika Komitəsi),
3. <https://bakuresearchinstitute.org/az/how-did-azerbaijani-banks-face-a-test-of-devaluation/>
4. www.cbar.az (Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı)
5. www.reglament.net/bank/mng/2006_1_article

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1. 2015-2018-ci illər üzrə kredit qoyuluşlarının statistikasısı	67
--	----

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1. Bankların aktivlərinin strukturu, milyon manatla	65
---	----

Şəkil 2. 2015-2018-ci illərdə depozitlərin həcmnin və bank öhdəliklərində payının dinamikası	66
--	----

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1. Bank sektorunun aktivləri, 2013-2017-ci illərdə, milyon manatla	58
---	----